

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2022
LXIV. ÉVFOLYAM

3. SZÁM

W. Pohl – J. Krause– Vida T. – P. J. Geary
Integrált genetika

Gloviczki Ráhel
A középkori magyar királykoronázás

Kádas István
Katonaságmegváltás és rendkívüli adó Hunyadi Mátyás uralma elején

Fóti Miklós
Mikla puszta várossá válása 1578-ban

Tóth Gergely
Bél Mátyás elfeledett önéletrajza 1746-ból

Hantos-Varga Márta
Avítt antijudaizmus és modern fajelmélet között

Csapody Tamás
A cservenkai exhumálások története

Kiss Rita
Az 1956-os magyar menekültek beilleszkedése Bajorországban

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:*
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>

A 2022-es évfolyam megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

AVÍTT ANTIJUDAIZMUS ÉS MODERN FAJELMÉLET KÖZÖTT

Katolikus szerzők zsidóellenes argumentációjának szürke zónája

HANTOS-VARGA MÁRTA

BETWEEN "OBSOLETE" ANTI-JUDAISM AND MODERN RACISM

The Grey Zone of Anti-Jewish Argumentation of Catholic Authors

This essay focuses on a rare topic: when the "Jewish question" emerged for the first time at the end of the 19th Century in the discussions of public and political life of the Austro-Hungarian Empire and the Kingdom of Hungary, the traditional Christian anti-Judaism based on religious reasoning was amplified not only by social and economic arguments in Catholic rhetoric, but a sort of "racial factor". It is important to emphasize that the latter was not similar to the modern racial ideology, although Catholic discourses in relation to Jews contained from the 15th Century a contemptuous thinking about their unchanging nature inclined to evil and predisposed to perfidy. In certain representations, new converts were considered unassimilable people with negative characteristics. The article analyses the oeuvre of one of the most influential person in Hungarian Catholic Church between 1912–1939, a reputed jesuit, Béla Bangha, from the angle of this grey zone of anti-Jewish narrative scattered with "racial" prejudices. Not insignificant that Catholic teachings and the Church's declarations condemned racial antisemitism, however they asserted the "justifiable" or "ethical" antisemitism like a "self-defense". This essay outlines the history of anti-Judaism, addresses then its 20th century context with similar manifestations abroad and contrasts this with the minority opinion refusing antisemitism in the Catholic Church in France and Hungary.

Keywords: anti-Judaism, antisemitism, Jewish question, Catholic Church, 20th century, Béla Bangha

„Ami az első kérdést illeti, vajjon helyes-e a zsidó származású katolikusokkal ahelyett, hogy őket a már létező hitbuzgalmi alakulatokba utalnók a többi katolikus hívők közé, külön egyesületbe tömöríteni és velük külön foglalkozni, annak a véleményemnek adok kifejezést, hogy adott helyzetben tényleg szükségesnek mutatkozik az ilyen eljárás. Szükségesnek kell azt minősíteni éppen annál az ellenszenvnél fogva, amely ma a zsidókkal és a zsidókból lett keresztényekkel szemben is a népnek széles rétegeiben megmutatkozik...”

Hantos-Varga Márta, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola.

Mészáros János, az Esztergomi Főegyházmegye budapesti helynöke jegyezte le e sorokat a második zsidótörvény – az 1939. évi IV. törvénycikk – kihirdetése után pár héttel egy hivatalos válaszlevélben.¹ A megállapítás súlyos tényeket takart. Nem csupán érzelmi távol-ságtartás, hanem elzárkózás, sőt, lenézéssel kevert elutasítás övezte mind a zsidó vallásból kitérteket,² mind a hithű izraelitákat. E jelenség egyrészt lenyomata annak a „szimplifikált optikai csalódásnak”,³ amely a dinamikus kapitalista fejlődéssel együtt járó szociális feszültségeket, s általánosságban a modernitás negatív aspektusait – többek között a szemléletmód, a szokások és az életforma átalakulását – a zsidóság és kereszténység konfliktusának látt(att)a, s homályban hagyta a sajátos magyar társadalomfejlődés dualizmus kori kötöttségeit. Másrészt nyilvánvalóvá teszi, hogy a hagyományos egyházi antijudaizmus, s annak 19. század végi, új elemekkel bővült felélénkülése mennyire mélyen átítatta a két világháború közötti „keresztény és nemzeti” éra közgondolkodását. Ha a 20. század első négy évtizede egyik legmeghatározóbb papi személyiségének, Bangha Bélának (1880–1940) 1912 és 1939 közötti, zsidóságról szóló közleményeit – glosszáit, tanulmányait és konferenciabeszédeit – olvassuk, sajnos, meg sem lepődhetünk a katolikus tömegek averzióján. Didaktikusan megírt, változatlan tartalmú publikációk. A stílus alkalmi enyhülése nem leplezi a gondolati mag állandóságát.⁴ A rögzült klisék nem hagyták indifferensen a híveket sem, hiszen közismert politikusok megnyilvánulásai,⁵ a katolikus lapok cikkei,⁶ továbbá a templomi

- 1 Mészáros János budapesti érseki általános helytartó 1939. június 2-i levele Drahos János esztergomi érseki általános helytartónak. Esztergomi Prímási Levéltár (= EPL) 3079/1939. Minden bizonnyal báró Kornfeld Móric konvertitákat védő kezdeményezése, a Szent Kereszt Egyesület kapcsán zajlott a levélváltás. Összel a püspöki konferencia tárgyalta a patrónus bankár felvetését egy – az egyesület munkáját erkölcsileg segítő – különbizottság létrehozásáról. Az 1939. október 3-i találkozó jegyzőkönyvének 19. pontja foglalkozik e kérdéssel. *A Magyar Katolikus Püspöki tanácskozás története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*. I–II. Szerk. Beke Margit. München–Bp., 1992. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 12–13) II. kötet 227.
- 2 Az előbbieik száma csekély volt: 1896 és 1930 között mintegy 23 ezer személy hagyta el vallását. 1932 után évente 1000–1500 fő között mozgott a kitértek száma. Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944*. Bp., 2016. 46–47., 80. A második zsidótörvény az izraelita vallású állampolgárokon kívül 23 885 személyt minősített zsidónak. Gergely Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a fasiszmus. Századok* 121 (1987) 40.
- 3 Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 68.
- 4 Gyurgyák János és Ungváry Krisztián is azt állítja, hogy Bangha álláspontja az 1930-as években némileg finomodott. Úgy vélem, ez csupán a modor eseti változása. Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Bp., 2012. 73–86.; Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 279.
- 5 A második és a harmadik zsidótörvény előkészítésében is szerepet játszó, katolikus vallású Teleki Pál 1919-től kezdve nemegyszer nyilvánosan is kifejtette zsidókérdésben változatlan álláspontját. A nagyközönség ismerte véleményét. Egyrészt a *Nemzeti Újság* és az *Uj Nemzedék* című katolikus újságok, másrészt a kormánylapok hozták beszédeit. Az előbbi két orgánumnak Teleki hűséges olvasója volt. Ablonczy Balázs: *A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879–1941)*. Bp., 2018. 88–89., 92., 107., 112–114., 140., 174., 206–208., 217–219., 252., 272.
- 6 *A Magyar Állam, az Uj Lap, a rövid életű A Sajtó és az Uj Nemzedék antiszemita jellegű cikkeiről* is ismeretes volt. Az *Alkotmány* és a *Magyar Kultúra* sem volt mentes e szemlélettől. Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 277.; Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon*. Bp., 2013. 130–134. Konrád Miklós adatgazdag dolgozatában megemlíti a századelő katolikus publicisztikáját és néppárti politizálását. Konrád Miklós: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok* 152 (2018) 59. 101. j. 1921 februárjában Giesswein Sándor nemzetgyűlési beszédében külön kitért a Zichy János alapította *Uj Lap* éles zsidóellenes propagandájára. „De kérem, az a durva hang, amely a sajtónak egyik részében elharapódzott, a kedélyeket ugyancsak durvaságra sítja.” Az 1920. évi február hó 16-ra hirdetett Nemzetgyűlés nyomtatványai. *Nemzetgyűlési napló*.

prédikációk és előadások⁷ nem ritkán ugyanazon hangnemben nyilatkoztak a „gazdanép” szervezetében élő „idegen testről”.

Jelen munka – egy pár évvel ezelőtti tanulmányra⁸ is reflektálva – egy olyan témakört jár körül, amely egyszerre érinti a teológia- és mentalitástörténetet, de a szakmunkákban kevésbé kiemelt: a zsidóságra vonatkozó egyházi diskurzusban a 15. században megjelent egy új szegmens, egy a historikus számára nehezen kategorizálható okfejtés, amelyre a magyarázatokban – a heves és tartós ellenszenv okait keresve – mégis szükséges a figyelmet külön felhívni. Nemrég Claire Soussen, a késő középkor specialistája húzta alá, hogy a klasszikus vallási alapú „antijudaista” érvelésben ekkor tűnt fel egy „nem modern értelemben” vett, de újszerű és karakterisztikus „faji” motívum [un facteur racial], amely az izraelita vallásúak „negatív tulajdonságainak” extrém hangsúlyozásával egy egész közösségre, így a kitértekre vonatkozóan is megcsontosította a sztereotípiákat. E jelenségre a 19. századtól elterjedt, s más tartalmat kifejező „antiszemita” [antisémite] szó helyett – amellyel konkrét politikai és gazdasági célokat követő, többnyire szekuláris világnézetű egyének és csoportok jelölték magukat – a francia történész a „zsidóellenes” [antijuiif] jelzőt használta.⁹ Ezzel párhuzamosan a 20. század történetére szakosodott Nina Valbousquet a X. Pius pápa idejében (1903–1914) különösen megerősödő, s később is tevékeny katolikus integrizmusra fókuszáló, minuciózusan dokumentált munkájában számos idézettel szemléltette, hogy a tradicionális előítéletek erős „faji” színt kaptak, miközben az irányzat képviselői elméleti alapon, meggyőződéssel utasították el a náci fajelméletet [racialisation des préjugés sans théorie raciale].¹⁰ Az általa vizsgált „nyugati” katolikus publicisták, folyóiratok, hírigyűnkéségek Magyarországon sem voltak ismeretlenek. Egyik alapmegállapítása, hogy a teológiai antijudaizmus új formái és a modern antiszemitizmus közötti határ – a szókészlet, továbbá a mögöttes ideológiai tartalom következtében – nagyon ingatag és képlékeny volt.¹¹ De erről alább lesz szó. A medievalistának indult Giovanni Miccoli (1933–2017), aki később a 20. századi egyháztörténelem kutatója lett, egy ellentmondást állított előtérbe: bár az 1930-as években a katolikus felsőhierarchia egyes megnyilatkozásokban (püspöki körlevél, pápai enciklika) fellépett a keresztény hit alapjait kikezdő rasszizmus és általánosságban az „újjogány elméletek” ellen, mégsem jutott el annak felismeréséig, hogy újra kell gondolnia saját tanítását a „zsidókérdéssel” és az „egy-

VIII. Bp., 1921. 75. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1920_08/?pg=82&layout=s. Legutóbbi megtekintés: 2020. szeptember 24.)

⁷ Egy konvertita levele a zsidótörvény kapcsán. *Korunk Szava* 8 (1938) 366. A hosszú, megrázó levél a képviselőházi vita alatt született. Hasonló tartalmú, az egyházi antiszemitizmust tényekkel, idézetekkel szemléltető reflexió érkezett 1938 áprilisában is a szerkesztőséghez. *Korunk Szava* 8 (1938) 268.

⁸ Veszprémy László Bernát: Egy avítt jezsuita antijudaista. *Történelmi Szemle* 59 (2017) 439–462.

⁹ Claire Soussen: *La pureté en question. Exaltation et dévoiement d'un idéal entre juifs et chrétiens*. Madrid, 2020. 271–279. Soussen több történész véleményét is ütközteti.

¹⁰ Nina Valbousquet: *Catholique et antisémite. Le réseau de Mgr. Benigni 1918–1934*. Paris, 2020. 206–213. A kötet a katolikus integristák kialakította kapcsolatháló működését tárja fel szerte Európában. „[I] y a un discours hybride entre le religieux et le biologique, le surnaturel et le naturalisme historicisé. L'antijudaïsme chrétien traditionnel est ainsi articulé à une vision déterministe de la »race juive«.” Uo. 206.

¹¹ A használt kifejezés: „frontières très labiles”. Uo. 215–216.

házi antiszemitizmussal” kapcsolatban.¹² Egyszerre jelentett kihívást a teológiai problematika, az évszázados beidegződés és főként az egyházi interpretációkban rejlő „faji” elem – e szürke zóna – korrigálása.

Miért fontos (ismét) ezzel az összetett témával foglalkozni? 1942-ben Marc Bloch, ráébredve a „kollektív emlékezet” hatóerejére,¹³ az akkori jelen „szétfolyó nyugtalanságai” közepette módszertani dolgozatának több helyén kitért a „félreértett történelem” [une histoire mal entendu], az „állítólagos történelem” [une histoire prétendue], továbbá a „jobban megértett történelem” [une histoire mieux comprise] viszonyára. Elfogadva, hogy nincs jól, hanem csak jobban értett történelem, s azt is, hogy e tudományra a „homo sapiens teljes értékű kibontakozása”, az emberségesség és az „intellektuális gondosság” lehetőségi léte miatt is szükség van,¹⁴ újfent fontos tudatosítanunk, hogy az „antiszemitizmus még mindig itt lappang Európában”, s sürgős e „gyújtózsínór” kioltása.¹⁵ Miként Bloch és az *Annales*-iskola már a két világháború között jelezte, a hiedelmek, a gondolkodásmód, az érzelmi együttathók hosszan, s társadalmi reflexeket kialakítva hatnak. E tanulmányban éppen ezért elsődlegesen a tradicionális antijudaizmus módosulására, valamint az antiszemitizmus különféle egyházi értelmezéseire összpontosítunk. Ahogyan az érseki helynök fentebbi sorai eklatánsan bizonyítják, a katolikus hívek többsége – jóllehet elvetette a nemzetiszocializmus áltudományos antropológiai téziseit – zsidó származású polgártársainak ugyancsak hátat fordított. Ahhoz, hogy jobban értsük az egyházközségi csoportok elzárkózását, a felsőklérus vajmi erőtlen fellépését, a cselekvést meghatározó mozgatókat, hasznosnak tűnik felidézni elsőként a „zsidókérdés” felbukkanását a maga történelmi kontextusában, ezután az antijudaizmus érvrendszerét és átváltozását, majd Bangha Béla álláspontját. Noha ő papi hivatása és funkciói révén meghatározó véleményformáló volt, a téma katolikus egyházon belüli más megközelítései is szóba fognak kerülni. A bemutatás szándékosan töredékes, hiszen a püspöki karnak, illetve Serédi Jusztinián hercegprímásnak a zsidótörvényekhez, s magához a „zsidókérdéshez” való viszonyulása behatóan feltárt,¹⁶ s bennünket e helyütt elsősorban az újság- és brosúraolvasó, egyleti életet élő „átlagemberhez” eljutó ismeretanyag, valamint útmutatás foglalkoztatott.

¹² Giovanni Miccoli: *Les Dilemmes et les silences de Pie XII*. Paris, 2005. 281–388. A nagyszabású mű francia verziója bővebb, mint az eredeti (*I dilemmi e i silenzi di Pio XII*. Milano, 2000.), hiszen a történésznek időközben lehetősége nyílt a Vatikáni Titkos Levéltár – új nevén Vatikáni Apostoli Levéltár – XI. Pius fondjának tanulmányozására. Miccoli nem csupán a Szentszék stratégiáját elemezte, hanem sorra vette az európai helyi egyházak reakcióját, valamint külön fejezetet szentelt az antiszemitizmust enciklika keretében elítélni szándékozó, kifejezetten XI. Pius pápa személyéhez köthető egyetlen kísérletnek. E körlevél kiadása, amely a *Humani generis unitas* címet kapta volna, a pápa halála miatt meghiúsult.

¹³ „... közéleti emberek ajkán mindig ott vannak a múlt valódi vagy állítólagos tanulságai.” Marc Bloch: *A történész mestersége*. Bp., 1996. 12.

¹⁴ Uo. 12–14., 66., 96.

¹⁵ Ferenc pápa beszéde a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa küldöttsége és a magyarországi zsidó szervezetek képviselői előtt. In: *Az evangélium szabadságában éljete! Ferenc pápa beszédei budapesti és szlovákiai látogatásán*. Bp.–Pannonhalma, 2021. 29. Az antiszemitizmus mellett említhető még általában a xenofóbia, a rasszizmus, a legkülönfélébb sztereotípiák tovább élése, illetve a kollektív megbélyegzés gyakorlata is.

¹⁶ Lásd Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 368–417. Az eddigi kutatásokat összegző, bő irodalomjegyzékkel szolgáló tanulmány: Fejérdy

A zsidóság megítélése az első világháború előtt

Az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között társhatalommá váló multietnikus Magyar Királyság politikai elitjét – s a politikáról való gondolkodást – a dualizmus időszaka alatt a polgárosodás, úgymint az ország gazdasági erejének növelése, a műveltség emelése, a középosztály gyarapítása, továbbá a modern állam megteremtése, s nem utolsósorban az „egységes és nemzeti társadalom” létrehozása foglalkoztatta.¹⁷ Az intenzív gazdasági fejlődésben¹⁸ kulcsszerepet játszó honi vagy beköltöző¹⁹ zsidóság asszimilációját, ahogy a német vagy szláv eredetű lakosokét, a közjogi kérdés tengelye mentén megosztott pártstruktúra minden oldala kívánatosnak tartotta. A vezető csoportok figyelme a nemzeti(ségi) kérdésre fókuszált, a magyar szupremácia megszilárdítására, a magyarosítás gyorsítására, valamint a birodalmon belüli pozíció megerősítésére.²⁰ Majd a politikai és pénzügyi élet mérvadó szereplői – a millenniumi ünnepek káprázatától eltelve és a nagyhatalmi nacionalizmus ideológiájától²¹ fűtve – a Balkánra irányuló gazdasági és kulturális expanzió tervét kezdték dédelgetni.²² A 19. század végén a zsidókérdés nem tűnt releváns problémának. Az 1870-es évek közepén születő Istóczy-féle antiszemita csoport a politika világában elszigetelődött, s bár üzenetük „a magyar népesség nem jelentéktelen részéhez”

András: Serédi Jusztinán és az emberi jogok védelme (1938–1945). In: *Mártírok és embermentők*. Szerk. Szelke László. Bp., 2022. 15–43. Mindkét mű felillantja a püspökök néhol eltérő felfogását. Giovanni Miccoli a szlovák és a magyar katolikus egyház reakcióját elemezve szintén betekintést nyújt Luigi Maglione államtitkár, Angelo Rotta nuncius és Serédi hercegprímás közötti levelezésbe. Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 355–372.

- ¹⁷ Cieger András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég [Új folyam]* (2001) 20. sz. 95–116.; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Bp., 2007. 75–80.
- ¹⁸ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 2005. 25–41.
- ¹⁹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Bp., 2001. 76–79. A szerző, Kovács Alajos *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című, 1922-ben megjelent kötetére is hivatkozva, cáfolja a dualizmus kori nagymértékű galíciai bevándorlás – 20. század első felében is élő – mítoszát. Magyarország egyrészt átvándorlási útvonal volt a pogromok elől a tengerentúltra menekülők számára, másrészt belső népességmozgás zajlott le. Az 1840-ben még túlnyomó többségében vidéken élő zsidóság idővel a nagyvárosokba költözött. 1910-ben a 909 ezer fős zsidó népesség több mint fele volt urbanizált. Az ipari és bankélet modernizációját az osztrák örökös tartományokból (köztük Cseh- és Morvaországból) érkezők segítették elő. A népességmozgást áttekintő, valamint új információkat közlő tanulmány Konrád Miklós említett munkája. Kimutatása szerint a galíciai születésű zsidók 1900-ban a magyarországi zsidó népességnek 1,89 %-át tették ki. Konrád: *A galíciai zsidó bevándorlás mítosza*, 56–57.
- ²⁰ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 21–22.; Cieger: *A hatalomra jutott*, 115.
- ²¹ Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, 2012. 545–546.
- ²² Romsics Ignác: *A magyar birodalmi gondolat*. In: *úó: Múltról a mának*. Bp., 2004. 138–148. Demeter Gábor: *A modernizációtól a kolonizációs törekvésekig. Magyar utazók, politikusok és gazdasági szakírók a balkáni feladatokról* (a 19. századtól az annexiók krízisig). *Századok* 152 (2018) 285–315. A birodalmi szemlélet elméleti vonatkozásaihoz lásd Csaplár-Degovics Krisztián: *A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából. A new imperial history és a birodalmi életrajz. Aetas* 35 (2020) 4. sz. 144–159. Az „állam nemzetiesítése” mint fő feladat kapcsán: „Magyarország nemzetállami célkitűzései elsősorban államhatárokon belüli keretek közé voltak szorítva. Az államhatárokon átvélő imperialista célok a belpolitikai adottságok és nehézségek miatt eleve nem lehettek területiálisak. Azok elsősorban gazdaságiak és kulturálisak voltak.” Uo. 153.

eljutott, mozgalmuk intermezzónak bizonyult.²³ Nem mellékes, hogy a liberális nacionalizmus politikai nemzetfogalma lehetővé tette az állampolgárok kettős identitását, s ekkoriban a zsidó közösségek nyelvi hasonulása, valamint a nemzeti kultúra lényeges elemeinek átvétele sikerrel zajlott.²⁴ Az 1890-es évektől az agrárius-merkantil ellentét, s részben ehhez kötve az újkonzervativizmus fellépése illusztrálta azt a békétlenséget, amely az állami törvényekkel nem kellőképp szabályozott „szabadkereseti társadalom”²⁵ jobbára zsidó származású nyertesei és a tradicionális társadalmi rétegek között kialakult. A nagy- és középbirtokosok nyomásgyakorló csoportjaként működő agráriusok célja, valamint az 1894-ben alapított, az alsóbb néposztályok szociális gondjait is képviselő Katolikus Néppárt programja értelemszerűen ütközött az ipari-kereskedelmi érdekeket védelmező elképzelésekkel, továbbá a bank- és hitelélet profitorientált logikájával. Az „antikapitalista neheztelés váltakozó elemekből épülő táborának”²⁶ kiadványaiban, vagyis az agrárius írásokban egyes mondatok zsidóellenes deklarációnak is tűnhettek,²⁷ mégsem ez volt a jellemző.²⁸ Ezzel szemben a Néppárt soraiban a gazdasági alapú antiszemitizmus egyértelműbben, mégis kezdetben marginálisan bukkant fel.²⁹ Az előítéletek a századfordulótól mélyültek el. Ennek egyik alapvető oka, miként a szakirodalom többször aláhúzza, a zsidó állampolgárok³⁰ koncentrált előfordulása a modernizációt hordozó tevékenységi körökben. Éppenséggel azokon a pályákon, amelyeket a többségi társadalom az „asszimilációs szerződés” (Karády Viktor) értelmében felkínált, s amelyek felé – a szakmai jártasság, az örökölt kulturális minták, a közösségi kötelek miatt – a zsidóság is természetszerűleg törekedett. Ez utóbbiak kollektív mobilitása, foglalkozási struktúrája, s az abból fakadó előnyös helyzet³¹ feszültségeket gerjesztett. Kevésbé a látványos vagyonosodás, inkább a zsidó származású multipozicionális elit tényleges gazdasági befolyása és a polgári értelmiség számottevő társadalmi szerepe keltett riadalmat.³² Közben az elvárt egyéni és közösségi beolvadás sem történt meg: az asszimilációs folyamat ellenére a nem zsidók és zsidók kölcsönös elkülönülése jórészt fennmaradt. Ráadásul a másod- és harmadgenerációs izraeliták összességében jóval magasabb életszínvonalon éltek, mint a társada-

²³ Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 314–331.

²⁴ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 25., 46. Lásd még Konrád Miklós: *A dualizmus mint magyar zsidó aranykor? Kortárs zsidó helyzetértékelések*. In: *Magyar-zsidó identitásminták*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 2019. 93–108.

²⁵ Concha Győző kifejezése. *A zsidókérdés Magyarországon*. A Huszadik Század körkérdése. *Huszadik Század* 18 (1917) 2. sz. [36. kötet] 79.

²⁶ Vári András: *A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894*. *Századok* 142 (2008) 629.

²⁷ Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 287.

²⁸ „Az agrárius szövetkezeti kezdeményezésekben a hitelügyi oktatás és a modern gazdálkodásra nevelés is jelentős szerepet kapott – de nélkülözve nemcsak az antiszemita agitációt, hanem általában az ideológiai kizárólagosságot is.” Vári: *A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom*, 638–639.

²⁹ Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 289–295.

³⁰ A polgári és politikai jogokat az 1867. évi XVII. tc. biztosította. A jogkiterjesztés évszázados útjáról lásd Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., 2006. 141.

³¹ Országos arányszámukhoz (5%) képest a zsidó származásúak az első világháború után a vagyoni elit több mint egyharmadát alkották (34–45%). A klasszikus középosztálybeli állások esetében a felülreprezentáltság még jelentősebb, esetenként nyolc-tízszeres volt. Gyáni-Kövé: *Magyarország társadalomtörténete*, 253–254.

³² Ungváry reálisnak tartja Bosnyák Zoltán és Matolcsy Mátyás számításait, miszerint a nemzeti vagyon 20–25 százaléka zsidó kézben volt. Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 72–81.

lom többi része. Ungváry Krisztián a tulajdonviszonyok, a jövedelemmegoszlás, a foglalkozási szerkezet, a műveltség és iskoláztatás táblázatait elemezve kiemeli, hogy a túlreprezentáltság másik oldala a bázisszámok rendkívül alacsony volta: a modernizáció kezdetén Magyarország elmaradott (agrár)ország volt, amint ez a kulturális mutatókból is kiderül, de a kétségtelen fejlődés évtizedeit követően sem került Európa középmezőnyébe.³³

Végső soron a történelmi traumák sora, a hosszan elnyúló világháború, melyet XV. Benedek pápa „a civilizált Európa öngyilkosságának”³⁴ nevezett, majd 1918 őszén a magyar állam dezorganizációja, illetve a rákövetkező másfél év kaotikus eseményei,³⁵ végül a trianoni békeszerződés sokkja hozta felszínre a nemzeti s vele együtt a zsidókérdést. Szimptomatikus, hogy a kataklizma utáni visszatekintésében a kanyargós pályát bejáró s korosztálya nevében beszélő katolikus publicista Lendvai István³⁶ hevesen támadó retorikával szolt az „idegenek Magyarországaról”, arról a hazáról, ahol „sémita sodortatás” lett uralkodó, s ahol – szerinte – „az idők végéig egy és változatlan szíriai” ügyes tudatossággal „1867 óta egyre bátrabban és tornyosabban mozgatta vakondtúrásait”, azaz építette hatalmát.³⁷ Az egyébiránt német gyökerű író-műfordító „a magyar érték kisugárztatása”, valamint annak „szabad és zengő önkifejtése” érdekében bírálta a letűnt rendszert. Olvasatát a „vörös enyészet” – az egymástól meg nem különböztetett 1918. októberi polgári demokratikus forradalom s az azt felváltó kommunista diktatúra – emléke határozta meg. Ebben, vagy amint írja, „az egyetlen patkányság diadalmas uralmában” csúcsosodott ki az előző fél évszázad jellege. Az ez idő tájt fajvédő lapokba, valamint a Központi Sajtóvállalat orgánumaiba publikáló³⁸ Lendvai megfedkezett arról, hogy a kapitalista átalakulás következtében a dualizmus alatt a keresztény középosztály lassú ütemű, de biztos gazdasági fejlődést könyvelhetett el magának,³⁹ s arról is, hogy a háborús konjunktúra a „zsidó” gazdasági szereplőkön kívül a „magyar” társadalom több rétegét is igen előnyösen érintette.⁴⁰

Idősebb katolikus kortársai alig pár évvel korábban, 1917-ben még más tónusban, árnyaltabban nyilatkoztak a zsidókérdésről. A polgári radikális *Huszádik Század* folyóirat

³³ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 32–51., Romsics: *Magyarország története*, 40–41.

³⁴ A pápa a békéért. *Budapesti Hirlap* 1916. március 6. 5.

³⁵ Lásd Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság*. Bp., 2018., Uő: *Roszfűik világforradalma*. Bp., 2021.

³⁶ Gyurgyák: *Magyar fajvédők*, 155–167. Lendvai István (1888–1945) az 1930-as évek második felétől reformkatolikus lapokba (*Korunk Szava*, *Jelenkor*), valamint a *Magyar Nemzet*be írt cikkeket.

³⁷ Lendvai István: *A harmadik Magyarország. Jólátok és tanulságok*. Bp., 1921. 5–13. Az előszót 1920 januárjában fogalmazta. A könyvet kiadó Pallas Rt. 1920 őszén került a katolikus Központi Sajtóvállalat érdekeltségébe. Klestenitz: *A katolikus sajtómozgalom*, 207.

³⁸ Bangha Béla 1920 őszén invitálta Lendvai Istvánt az *Uj Nemzedék* csapatába. Azonban egy évvel később bele kellett egyeznie eltávolíttatásába a tehetséges irodalmár újságcikkeinek szélsőségesen radikális hangja miatt. Klestenitz: *A katolikus sajtómozgalom*, 215., 224. A konfliktusról bővebben uő: *Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége*. Bp., 2020. 246–250.

³⁹ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 71.

⁴⁰ Hatos: *Az elátkozott*, 24–27. Gazdagodtak a gabonatermesztésből élők (a nagybirtokosoktól kezdve a módosabb parasztagzádkig), a keresztény hitelszövetkezetek prosperáltak, a katonatiszti fizetések pedig megugrottak.

körkérdésére⁴¹ érkezett feleletekből célszerű néhányat újraolvasni. A konzervatív jogtudós, Concha Győző (1846–1933) a szó legszorosabb értelmében végig- és túlélte az Osztrák–Magyar Monarchia korszakát. Kimunkált válasza sokoldalú és tárgyilagos.⁴² Önmagában jelentéssel bír, hogy a magyartól „erősen elütő”, „etnológiai fiziognómiájában” és „antropológiai varietásában” más népcsoportot, a „genus homo”-nak zsidó species-ét⁴³ a nemzethez tartozónak tekinti. Hol felebarátnak, hol honfinak, hol polgártársnak nevezi a „zsidó elemet”, ugyanakkor a faj szót kerülve listázta a közösség negatívumait (tagadó, kritikai természet, nyughatatlanság, saját géniusztúlbecsülése, az észjárás, a mentalitás és az illem mássága, a vallás különössége). Ő is adatoz a zsidóság „aránytalan térfoglalását” a nemzet gazdasági és szellemi életében, azonban hozzáteszi a valóságnak a mindenkori antiszemita által szívesen elfelejtett oldalát: a polgárosodás folyamán a jövevények egyfelől pótolták „a keresztény magyarságnak vállalkozási, kereskedelmi tekintetben nagy hiányait”, másfelől „igazságtalanság volt a zsidóság közgazdasági értékességéről megfellelkezni”, s „az államkormányzat, a közigazgatás, a törvényhozás bűneit, mulasztásait [e témában] számba nem venni”.⁴⁴ Concha a konfliktus forrását az új nemzedék „utolsó 20 év óta elfoglalt álláspontjában” fedezte fel. A „Nyugatosok” csoportja, úgymint a zsidóság „reformer, szabadgondolkodó, nemzetközi része”, mint valamiféle belülről támadt ellenség, „kicsinyli, becsmerli, gúnyolja” a magyar kultúra, tudomány, erkölcs, jog és történelmi múlt eddigi eredményeit.⁴⁵ Megoldás híján „keresztény modus vivendi-t” kínál, amely nem más, mint „egymás jó tulajdonságainak utánzása” a mindennapokban.⁴⁶ Az idős, olasz származású professzor világnézeti kérdésként kezelte a kialakult mély ellentétet.

A német felmenőkkel rendelkező keresztényszocialista Giesswein Sándor (1856–1923), a Képviselőház tagja, a zsidóság graduálisan kialakult, kedvező társadalmi helyzetéből eredeztette a „surlódást”.⁴⁷ A szembenállást a gondolkodásmód különbségei s az együttélés rövidege miatt a „közös kultúra nivelláló hatása” sem csökkenthette. Úgy vélte, hogy a „szeparatizmust”, amelyre máskülönben minden birodalmi keretekben élő nép⁴⁸ alapvetően hajlik, a jövődő demokratizálódás, a parasztság és a munkásság felemelése és lehetőséghez juttatása tudná orvosolni. Concha és Giesswein számára a zsidókérdés tehát világnézeti és/vagy szociálpolitikai kihívás.

A szintén bevándorlósról⁴⁹ Túri Béla (1875–1936) hozzászólása alighanem a korabeli fősodor véleményét tükrözte. A politikai katolicizmus lapjának, az *Alkotmány*nak (klerikus)

⁴¹ Van-e Magyarországon zsidókérdés, s ha igen, mi a lényege? Melyek okai? S mi lehet megoldása? A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése, 2.

⁴² Uo. 76–84.

⁴³ „A zsidóság nemcsak egy vallás által, hanem etnikai, vérségi kötelékek, történelmi hagyományok, részben öntudatlan, részben öntudatos nemzeti törekvések által egybekapcsolt emberek közülete.” Uo. 78.

⁴⁴ Uo. 80.

⁴⁵ Uo. 81–82.

⁴⁶ „Az emberi belátáson, eszeskedésen felül áll ez ellentét megoldása.” Uo. 84.

⁴⁷ Uo. 85–87.

⁴⁸ A szerző a zsidóság társadalmi pozícióit több megszólalásában – csakúgy, mint e helyütt is – a keresztény örmények és koptok speciális helyzetéhez hasonlítja.

⁴⁹ A Rákosi Jenő vezette jobboldali *Budapesti Hírlap* „idézte” Giesswein 1921. februári nemzetgyűlési beszédének egyes részleteit. „Ha a múlt században mindenkit, aki nem magyar fajbeli, eltávolítottak volna,

szerkesztője a témát kialakuló politikai kérdésként interpretálta.⁵⁰ A „keresztény civilizációval átivakodott világban” a zsidóságnak – e „külön kategóriának” és „külön fajnak” – az országos arányszámukon „messze túlmenő terjeszkedését” a társadalom egészségét veszélyeztető, „mikróbák” okozta betegséghez hasonlította. Terminusai egyszerre hívták elő a kollektív emlékezetből Istóczy Győző és elvbarátai szóhasználatát,⁵¹ valamint az egyházi antijudaizmusnak a faji ideológiától nem mindig könnyen megkülönböztethető szövegeit. Míg Concha a negatív erőhatást egy kisebbséghez kötötte, s „a zsidóság másik, túlnyomó részének” ártatlanságról írt, s számos rosszálló megjegyzése mellett is képes volt a gazdasági-társadalmi változásokat a maguk összetettségében vizsgálni, addig Túri azt állította, hogy a zsidóság „átlag nagy egészében [...] más erkölcsökkel, tulajdonságokkal és vérré vált karakterrel él”.⁵²

E legutóbbi kifejezés nem szóvirág volt. A zsidóság asszimilálhatatlanságának „faji” alapú gondolatával a 15. század második felétől találkozunk az egyházi diskurzusban. A „zsidó embernek” a rossz elkövetésére való predispozíciója, illetve természete változhatatlanságának tézise nem kímélte a kikeresztelkedettek sem. Az ezt taglaló teológiai traktátus, Alonso de Espina [Spina Alfonz] ferences szerzetes *Fortalitium fidei* című munkája⁵³ a könyvnyomtatás jóvoltából csakhamar ismertté vált Európában. A kötet Magyarországra is eljutott,⁵⁴ de a koncepciónak akkor nem volt komolyabb recepciója. A régióban a 18. század elejéig csupán parányi izraelita közösség egzisztált.⁵⁵ Ám az integrálhatatlanság képzeete tovább élt, mígnem egyik kései, vulgarizált változata az 1884-ben kiadott, vallási, gazdasági és politikai motívumokat elegyítő *Antiszemita-káté*ban terjedt.⁵⁶ Túri beszédmodora 1917-ben egy mezsgyén mozgott, de e textusban kulturáltabban fogalmazott, mint harcostársai. S ezzel átlépünk a társadalmi és gazdasági konfrontációk köréből a szűkebb értelemben vett vallási területre.

akkor sem Wekerlék, sem Prohászka, sem Huszár Károly, sem Turi-Tillmann, sem jómagam nem foglalhattam volna helyet a magyar közéletben.” A Nemzetgyűlés ülése. *Budapesti Hírlap* 1921. február 23. 1. (Túri Béla neve a hivatalos szövegben nem szerepel.)

⁵⁰ A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése, 148–151.

⁵¹ Istóczy mozgalma nevezte először „zárt kasztnak” a zsidóságot.

⁵² A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése, 150. Túri a (háborús) jelenben kizárja a kivételes, jogkorlátozó törvények bevezetését, de sejteti, hogy a jövőben másképp is lehet.

⁵³ Soussen: *La pureté*, 271–279. A ferences a művet 1459-ben írta.

⁵⁴ Ferences közösségek tulajdonában volt két, 1485-ben, Nürnbergben kiadott könyv, mígnem a 18. század végén Jankovich Miklós gyűjteményébe kerültek. Horváth Ignác: A Magyar Nemzeti Múzeumi könyvtár ősnymtatványainak jegyzéke. *Magyar Könyvszemle* 1 (1892–1893) 185. Egy másik, 1494-ben nyomtatott kötet 1781-ben került át egy parókiáról a kassai ferences rendházba. Soltész Zoltánné: A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak prossessorai. *Magyar Könyvszemle* 109 (1993) 142. A kalocsai érseki könyvtár egy 1474-ben Bázelen nyomtatott példányt őrzött. Huber Lipót: *Zsidóság és kereszténység. A múltban és a jelenben*. I–II. Kalocsa, 1933–1936. I. 126–127.

⁵⁵ Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok* 126 (1992) 66.

⁵⁶ Ráth Ferenc – Zimándy Ignác: *Antiszemita-káté*. Bp., 1884. 43–46. A 114., 115. és a 119. pontok gúnyolódva kérdőjelezik meg a beolvadás lehetőségét.

Az antijudaizmus alakváltozásai

A hagyományos teológiai gondolkodást – a páli levelek, illetve János evangéliuma egyoldalú egzegézisénel fogva – a patrisztika kora óta jellemezte az „Egyház” és „Izrael” szembeállításával.⁵⁷ Szent Jusztinosz (100–165) szóhasználatában a keresztény közösség „új Izrael” vagy „igazi Izrael”. A „helyettesítési elméletet” [substitutio], amely az Ószövetség népének elvetését állítja, már a 2. században megszövegezték. Szent Ágoston (354–430) történelemteológiája mélyítette el a távolságot: a küldetését megtagadó zsidóság a Krisztus-esemény igazvoltának tanú-népe, szolga mivolta isteni büntetés, amelynek jogosságát vakasága és megátalkodottsága indokolja.⁵⁸ Ugyanez a gondolatsor kap új erőre a 19. század végén.⁵⁹ Az ókori egyházatyák nyers antijudaizmusát kifejezetten vallásos motivációk táplálták. Hiába lett a kereszténység a 4. században *religio licita*, s azután államvallás, a tanítás megfogalmazása, pontosítása, rendszerbe foglalása lépésről lépésre történt meg.⁶⁰ A diaszpóra dinamikus zsidó közösségeinek liturgiája, élete – Anatóliában és Antiochiában – vonzotta a kereszténnyé lett polgárokat. Együttal a teológusok a judaizmusra üdvörténeti versenytársként tekintettek. A pasztorációs cél, vagyis a szinkretizmus elkerülése magyarázza az alkalmi, tehát adott térhez és adott időhöz kötött beszédek élességét. Szír Szent Efrém (306–373), Nüsszai Szent Gergely (335–394) és Aranyászájú Szent János (344–407) prédikációinak kifejezései és metaforái kontextusuktól elszakadva⁶¹ öröklődtek át a következő korokra.⁶²

Az antikvitás egy másik gyakorlatot is az utókorra hagyott. A birodalom, más szóval a politikai közösség megújításának mindig hasznos eszköze volt a kultúra vagy a hit homogenizációja,⁶³ ami a kirekesztett vallásközösségek számára alávetettséggel, jogi bizonytalansággal, beszűkített életlehetőségekkel járt. Csakhogy az uralkodók a történelem folyamán a politika követelményeit sok esetben a spirituális szempontok elé helyezték, s e tény hol a zsidók javára, hol kárára szolgált. A *Codex Theodosianus* (5. század) részben pártját fogta az ószövetségi vallás követőinek, részben – a katonáskodás és a hivatalviselés terén – korlátokat szabott és kizárt.⁶⁴ A középkorban az egyházi szabályok a *Patria Christia-*

⁵⁷ Az antijudaisták Pál apostoltól általában a galatákhoz írt levél (Gal 6,16) vagy a thesszalonikai közösséghez küldött első levél (1Thessz 2,14–16) polemikus sorait idézték. A tényleges teológiai tanítást hordozó rómaiaknak írt levelet (Róm 9–11) elhagyták. Christian Link – Ulrich Luz – Lukas Vischer: „...kitartóan részt vettek... a közösségben...” *Az egység útja az Újszövetségben és ma.* Bp., 2004. 101–103.

⁵⁸ Michel Remaud: *Chrétiens et Juifs entre le passé et l'avenir.* Bruxelles, 2000. 13–74.; Török Csaba: Az ókeresztény kor zsidószemlélete. *Egyházforum* 22 (2007) 5. sz. 8–16.; Gábor György: „Részben tájékozatlanságból, főként azonban rosszindulatból.” *Mozgó Világ* 45 (2019) 7–8. sz. 111–127.

⁵⁹ Valbousquet: *Catholique et antisémite*, 199–227.

⁶⁰ A 4–5. század az első egyetemes zsinatok (és viharos teológiai viták) kora.

⁶¹ Remaud: *Chrétiens*, 61–62. A professzor aláhúzza, hogy Aranyászájú Szent János nyolc, zsidókkal kapcsolatos homíliájának majdnem mindegyike ősszel hangzott el, az engesztelés napja és szukkót ünnepe környékén. Antiochiában, ahol papként szolgált, a keresztények egy része (el)járt a helyi zsinagógába.

⁶² Gábor György hosszan idéz korabeli forrásokból. Talán nincs eléggé hangsúlyozva, hogy az eretnekek és a pogányok ellen hasonlóan sokkoló nyelvezetet használtak.

⁶³ Thomas Tanase: *Histoire de la papauté en Occident.* Paris, 2019. 52–67.

⁶⁴ Az Institut de Recherche et d’Histoire des Textes keretében működő, vallási kisebbségekre vonatkozó 5–15. századi egyházi és világi törvényszövegeket mind eredeti nyelven, mind fordításban, de mindig ma-

*norum*⁶⁵ tagjainak teljes létét átfogták, ezért a pogányokkal, a muszlimokkal, az eretnekekkel, a hitehagyókkal, valamint az izraelitákkal való kapcsolatra is vonatkoztak. A királyok és fejedelmek rendszerint évtizedes késéssel, s néhol elnézően hajtották végre a helyi (vagy egyetemes) zsinatok határozatait. A kánonok rendeltetése a közös élet (vendégség, munkavállalás, együttlakás, házasság) megakadályozása volt. Róma püspökének álláspontja az évszázadok alatt változatlanul mondható. A pápák a „kettős védelem” jegyében egyfelől védelmezték a zsidók életét és vagyonát a fanatizált hívek dühétől, emellett határozottan tiltották erőszakos térítésüket és vallási ünnepeik megzavarását (*Sicut Judaeis* bullák), másfelől óva intették a megkeresztelteket ártalmasnak tartott külső befolyásuktól.⁶⁶ A keresztény Nyugat földrajzi keretein belül a *communitas Judeorum* hármas teológiai szerepe – a Passió történelmi tanúja, a régi Törvény [Pentateuchus/Tóra] őrzője, s remélt konverziójával a Végidők siettetője – másodrendű státust,⁶⁷ egyúttal a 12. század végéig viszonylagos szabadságot biztosított a zsidó lakosoknak [habitatores]. Másképp fogalmazva: a *Christianitas* kirajzolta kultúrközösségen kívül, mégis egy-egy *civitas* részeként tevékenykedhettek.⁶⁸ Megítélésük és státusuk a 13. századtól kezdve érzékelhetően romlott. A IV. lateráni zsinat (1215) kánonjai közül a megkülönböztető jelzés hordására utasító passzus, valamint a közhivatal [officium publicum] elvállalását tiltó⁶⁹ szabály képletes mérföldkő lett. Eközben III. Ince pápa (1198–1216) dehonesztáló megnyilatkozásai a patrisztika korának antijudaizmusát keltették életre, amelyhez IX. Gergely pápasága (1227–1241) alatt társult a *Talmud*, e hatalmas jogi és irodalmi szöveggyűjtemény tartalma és funkciója kapcsán fellobbant vita. Összegyűjtött példányainak többszöri nyilvános elégetése az ellenséges érület eluralkodásának szembeszökő tünete. A vád szerint⁷⁰ a zsidó közösségekben a *Tóra* helyét a „kereszténygyűlöletet” sugárzó *Talmud* foglalta el, amely gátja a megtérésnek, a kereszténységbe való betago-lódásnak, következésképp az eszkatologikus beteljesedés⁷¹ megvalósulásának. A kolduló rendek (ferencesek, domonkosok) prédikátorai egy időben küzdöttek a kitartó eretnekmozgalmak (katharok, albigensek, valdensek) és a judaizmus ellen. Beszédeik ismételték a 4–5. században állandósult

gyarázattal közlő oldal: <http://telma.irht.cnrs.fr/outils/relmin/listeextraits/>. (Legutóbbi megtekintés: 2020. augusztus 12.)

⁶⁵ Tanase: *Histoire de la papauté*, 123–124. A *Patria Christianorum* és a *Christianitas* kifejezések a 9. századi szövegekben I. Miklós és VIII. János pápák alatt tűntek fel először.

⁶⁶ André Vauchez – Bénédicte Sère: Les chrétiens d'Occident face aux juifs et aux musulmans au Moyen-Âge. XIe–XVe siècles. *Recherche de Science Religieuse* 100 (2012) 187–208.

⁶⁷ Uo. 188–189.

⁶⁸ Claude Denjean – Juliette Sibon: Citoyenneté et fait minoritaire dans la ville médiévale. *Histoire urbaine* 32 (2011) Nr. 3. 73–100. (<https://www.cairn.info/revue-histoire-urbaine-2011-3-page-73.htm>). Legutóbbi megtekintés: 2021. június 1.)

⁶⁹ A 67., 68., 69. és 70. kánonok foglalkoztak a zsidókkal (és a muszlimokkal). A 69. kánon megerősítette a IV. toledói zsinat (633) korábbi rendelkezését, amelyet a *Codex Theodosianus* és a *Codex Iustinianus* is tartalmazott. A 11. és 12. századi dekretisták szintén közölték gyűjteményeikben a szöveget. Az ismétlés jelzi, hogy a gyakorlatban kevésbé tartották be.

⁷⁰ Vauchez–Sère: Les chrétiens d'Occident, 189–191. A kitért Nicolaus Donin 35 pontba foglalt beadványban jelezte IX. Gergely pápának a *Talmud* romboló, negatív voltát.

⁷¹ Thomas Tanase aláhúzza az eszkatológia iránti lelkesedés századokon átívelő erejét, mely hév a 11. és a 15. század között rendszeresen kiújult. Tanase: *Histoire de la papauté*, 152–156., 242.

fordulatokat: az istengyilkos zsidók minden csapásnak a forrásai, testi gondolkodásúak, disznókhöz hasonlatosak, s mint egy fertőző betegségtől, úgy kell elfordulni tőlük. Sőt, imahelyük a Sátán zsinagógája, a démonok lakóhelye, rablók barlangja.

A keresztes hadjáratok járulékeként zajló pogromok, s az első vérvád (1144) hátterén e folyamat nem csupán a koegzisztencia ingatagságát vetítette előre, hanem a társadalmi kirekesztés tényét is. E téren cezúra a spanyol példa, illetve Alonso de Espina munkássága. A vértisztaság [limpieza de sangre] teóriája, amely magasabb világi és egyházi tisztaság betöltéséhez négy generációra visszamenőleg követelte zsidó felmenőtől való mentesség igazolását, eredetileg a hatalom- és pozícióharc jele volt. A 15. század közepi Kasztíliai Királyság zavaros belpolitikai helyzetében merült fel az újonnan megtért személyek [conversos] hitének megkérdőjelezése. Sokan közülük, képességeik alapján, magas tisztásra jutottak, ám az 1449-ben Toledóban közzétett *Sententia-estatuto* öszintétlenül titulálta vallásos meggyőződésüket.⁷² Az indoklás származási alapon érvelt: az elődök „tisztátalan” voltát emlegette.⁷³ S mivel titkos judaizálást feltételeztek részükről, útját állták a konvertiták társadalmi felemelkedésének. A határozat, visszás logikával, a hitű zsidók hosszas bűnlajstromával – Krisztus megfeszítésétől kezdve Kasztília „tönkretételéig” bezárólag – magyarázta az ítéletet. Annak ellenére, hogy V. Miklós pápa (1447–1455) elutasította az efféle igazolást, továbbá a kortárs hittudósok a keresztség szentségére hivatkozva, s az egyház megbonthatatlan egységével érvelve nívós értekezéseket adtak ki,⁷⁴ az ideológia a gyanakvás légkörét árasztotta szét a társadalomban, amit a zsidó származású keresztények társadalmi pozíciója iránti irigység is serkentett. Alonso de Espina a pápai bulla ellenére a *Fortalium fidei* (1459) lapjain fejtegette, hogy a zsidók vagy nem akarnak, vagy nem tudnak igazán megtérni.⁷⁵ Ennek egyik oka a *Talmud*hoz való megingathatatlan kötődés, amely természetük részévé vált, s „ahogy az etióp nem képes saját feketeségét, a leopárd pedig bőre tarkaságát megváltoztatni”, úgy a zsidók sem tudják, ha netán akarnák is, rossz természetüket a jó felé fordítani és megváltoztatni – írta.⁷⁶ Claire Soussen kihangsúlyozta, hogy Alonso de Espina argumentációja módszeresen a zsidók „igazi természete” körül forog, s mintegy bevési olvasóiba, hogy „hitetlenségük” gyógyíthatatlan, s ebből a szituáltságból, a „tisztátalanságból”, a *converso* sem tud kilépni – keresztény maskarában jár. „A hit vára” című írásmű csak negatív minősítéssel él, szerzője a legteljesebb szegregáció pártolója. Felfogásában a körülmetélés vére jelképezte származás hatékonyabb, mint a felvett szentség ereje, valamint az egyéni indíttatás lendülete. A spirituális valóságot legyőző anyagiság – a keresztség hatástalansága – az egyház tanításával ellentétes nézet. De hasztalan vitázott Alonso de Espinával Alonso de Juan de

⁷² Soussen: *La pureté*, 38–45., 272–276. Az 1391-ben történt pogromok utáni tömeges megtérést 1410-ben – a híres aszkéta, Ferreri Szent Vince (1350–1419) beszédei hatására – újabb kikeresztelkedési hullám követte. Évtizedekig, 1449-ig, senki sem kérdőjelezte meg ennek öszinteségét.

⁷³ Uo. 273. Soussen szavaival: „[il y a] l’invention d’une incrimination qui repose sur le lignage impur des convertis.”

⁷⁴ Uo. 279–287.

⁷⁵ Uo. 276–279.

⁷⁶ Uo. 277. Soussen az egész fejezetben sokszor idézi az eredeti szövegeket. A 17. j. a fentebbi kijelentés hosszúság latin nyelvű kifejtése.

Torquemada, a későbbi híres inkvizítor nagybátyja, valamint a kiváló teológus Alonso de Cartagena. Mindketten skizmatikus, sőt eretnek elgondolásokat tartalmazó expozéának értékelték a kötet ezen részét.⁷⁷ Összegezve elmondható, hogy a kikeresztelkedettekben kiirthatatlanul tovább élő „zsidós” szokások vélelme, a „zsidó vérvonal” számontartása, illetve e vita összefüggésében a spanyol *raza* [faj] szó széles körű elterjedése újabb csomópont a kereszténység és zsidóság történetében.⁷⁸ A *limpieza de sangre* elve egyházi körökben szintén elfogadottá vált. Egyes szerzetesrendek – a modern korig nyúló gyakorlatként – megtiltották vagy nehezítették zsidó gyökereket hordozók felvételét.⁷⁹

A *maranos*, az álkeresztényként elkönyvelt áttért zsidó megbélyegző jelölése még Concha dolgozatában is feltűnik.⁸⁰ Ennél beszédesebb, hogy az átlagpolgárnak írt *Antiszemita-káté*ban tagadhatatlan az Ibériai-félszigeten századokkal korábban plasztikusan kirajzolódó ideológia hatása. A zsidóság „gonosz hajlama”, valamint „elferdített válása” az a két eszmei pillér, amelyekre 1884-ben a brosúra pap szerzője, Zimándy Ignác (1831–1901) a zsidókérdés, az „idült vézskór”⁸¹ magyarázatát ácsolta. A probléma oka, hogy az izraeliták „faji hajlamaiknál fogva” kényelmetlennek találták és mellőzték „az ótestamentomi törvényt”, s e helyett „hangadó rabbinusaik gyűlölet szülte örületes koholmányait” követték.⁸² Vagy az első oldalak populáris megfogalmazásában: a „választott nép” – vallási könyvek és tanítók befolyására – mások „gyűlöleteként” és „leigázásaként” értelmezte egyedi státusát. „Miért gyűlölik a zsidók azokat, akik nem zsidók? Mert tévesen azt hiszik, hogy más fajok és nemzetek nálok sokkal alábbvaló teremtmények, hozzájuk képest csak barmok, kikkel szabad, kell is embertelenül bánni” – áll a káté első fejezetében.⁸³

A judaizmus és az „élődsi” zsidó faj különös összekötése a magyarosodás kérdésében lett nyomatékos: „A zsidóság hajmeresztő tetteinek kútforrása a Talmudban s vallási könyvekben rejlik.”⁸⁴ Ennélfogva az asszimiláció „a derék magyar fajnak elkorcsosodását, végromlását” idézné elő, mivel a betérők „testükben, lelkükben zsidók maradnak”.⁸⁵ A „ravasz”, „kapzsi”, „tolakodó”, „telhetetlen”, „megbízhatatlan”, „ármányos”, „alattomos” jelzőket tartalmazó könyvecske rekapituláló utolsó sorai minden elmondanak: „Zsidóból

⁷⁷ Huber Lipót 1936-ban semmi fenntartással sem élt a „tudós minorita” művével kapcsolatban, hanem „A hit vára” harmadik fejezetéből felidézte „a zsidóknak ama mélyeséges keresztény-gyűlöletét, amely őket vérgyilkosságokra, s az orvosi tudomány gonosz kihasználására ráviszi”. Vö. 54. j.

⁷⁸ David Nirenberg: *Antijudaizmus. A nyugati hagyomány*. Bp., 2016. 220–246.

⁷⁹ Albert Valensin (1873–1944) és Auguste Valensin (1879–1953) a két világháború közötti francia katolicizmus jelentős alakjai voltak. Mindketten külön engedéllyel lehettek jezsuiták, miután 1902-ben haldokló apjuktól értesültek annak negyven évvel korábbi áttéréséről. Auguste Valensin haláláig, 1953-ig őrizte a „családi titkot”. Laurent Coulomb: „Hebrae sunt, et ego.” Judéité et philosémitisme chez le père Auguste Valensin. *Archives Juives* 40 (2007) Nr. 1. 58–77. (<https://www.cairn.info/revue-archives-juives1-2007-1.htm>. Legutóbbi megtekintés: 2021. május 14.)

⁸⁰ A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése, 83.

⁸¹ A kiadvány 62. pontja. Ráth–Zimándy: *Antiszemita-káté*, 25.

⁸² A füzet 108. és 110. pontja. Uo. 40–41.

⁸³ A felütés erős üzenete: 3., 5., 6. pont. Uo. 4–5.

⁸⁴ 133. pont. Uo. 51.

⁸⁵ 114. és 119. pont. Uo. 44., 46.

nem lesz szalonna”.⁸⁶ Az áttértek helyzetéről árulkodik Prohászka Ottokár bő három évtizeddel későbbi nyilatkozata is: „Három generációig kell őket figyelemmel kísérni! Házassággal, vérkeveredéssel lehet csak beolvasztani a kereszténységbe, de a kimért időre szükség van, legalább ennyi ideig vigyázni kell rájuk, hogy fajuk rossz tulajdonságai még önhibájukon kívül se uralkodjanak el rajtuk.”⁸⁷

A hagyományos egyházi antijudaizmus 15. századi mutációjához – amely egy nehezen definiálható „faji” faktor⁸⁸ bevezetésével meghaladta a vallási elhatárolódás antikvitás kori teológiai mezőjét – a 19. század végén szegődött egy új variáns. Ez a válfaj, miután felelevenítette a legklasszikusabb, ókortól ismert vádakot, új elemet is illesztett hozzájuk: a pápai enciklikákban szóvá tett „szekták” és „modern eretnokségek” (szabadkőműves-ség, liberalizmus, szocializmus, nihilizmus) létét használta érvként. Míg a Szentszék e filozófiai áramlatokban és politikai mozgalmakban az egyház politikai szerepvesztésének, a társadalom szekularizálódásának, a közerkölcs gyengülésének s az államrend megrendülésének okát vélte felfedezni,⁸⁹ az antiszemita katolikusok, mindezeken túlmenően, a változások mozzogójaként a liberális kormányok emancipálta zsidóság világalraeljárásait, törekvéseit jelölték meg. Az idők folyamán az évszázados fantazmák beágyazódtak a kollektív tudatalatti rétegeibe,⁹⁰ s diffúz jelenlétük megszabta „a” zsidóhoz való viszonyulás formáit.⁹¹ A gazdasági és társadalmi térfoglalást ürügyként lobogtató politikai antiszemitizmus, az antikapitalizmus képében felbukkanó fajvédelem újabb tényezőként orientálta a keresztény társadalom reakcióit. Ha valaki egy személyben kifejezi a zsidóellenesség egymással interferáló köreit, az Bangha Béla jezsuita volt.

Bangha Béla és a zsidókérdés

„Egy egész ország szellemének útja az ő vállalai körül fordult új irányba [...] midőn a forradalmak után [...] sámsoni erővel rázta meg a magyar társadalom fölét épült idegen és kárteköny felépítmény összes oszlopait” – emlékezett pátosszal a neves egyházi halálára a harmadik zsidótörvény betérjesztése küszöbén egy munkatárs. Bangha 1920 nyarán kiadott *Magyarország ujjaépítése és a kereszténység* című kötetét méltatva – amely gyűjte-

⁸⁶ Ráth-Zimándy: *Antiszemita-katé*, 57. 148. pont. „Nem hazafi, aki zsidókkal tart” – szerepel ugyanott.

⁸⁷ Fazekas Csaba: *Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927. (Cikkek, interjúk, beszédek.)* Miskolc, 2019. 45. A főpap Fényes László lapjának nyilatkozott 1919 októberében. Az újságíró vagy szó szerint idézi, vagy kivonatolja interjúalánya szavait.

⁸⁸ A „veleszületett” és „eltörölhetetlen” tulajdonságok képzete folyamatosan tovább élt. Megdőbbsentően hasonlítanak egymásra katolikus (nem ritkán papi) szerzők által írt cikkek a 20. század első harmadában is. Valbousquet főként olasz, francia, osztrák, német auktorokat vizsgált, de brit és amerikai publicistákat is górcső alá vett. Vö. 10. j.

⁸⁹ Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 281–284.; Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei. Bp., 1891. 38–49., 183–194., 303–313. A kötet szemelvényeit Prohászka Ottokár fordította és kommentálta. Témánkban vágóan lásd a *Quod apostolici muneris* (1878), *Humanum genus* (1884), *Libertas praestantissimum* (1888) enciklikákat.

⁹⁰ Steven Englund: De l’antijudaïsme à l’antisémitisme, et à rebours. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 69 (2014) 909–910.

⁹¹ Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 281.

mény „az ellenforradalmi rendszer egyik legfontosabb szellemi alapvetése”⁹² lett –, a cikk-író azzal büszkélkedett, hogy ez a „türelmetlen, parancsoló, majdnem erőszakos erejű látomás” valósággá vált, sőt „a mű ma [1941-ben] tulajdonképpen kormányzati program”.⁹³ Vajon túlzás lenne a megállapítás? Igen valószínű, hogy a jezsuita zsidóságra vonatkozó, évtizedeken át manifesztált nézetei is hozzájárultak az 1930-as évek második felétől kezdődő korszak „hisztérikusan antiszemita hangulatához”.⁹⁴ 1934-ben a kolozsvári *Uj Kelet* a „sajtópáter” legutolsó publikációjához⁹⁵ fűzött megjegyzéseiben nehezményezte, hogy a neves klerikus „antiszemita népgyűlések tónusában”, felületesen, alátámasztást mellőzve, pontatlanul fogalmazott. Nem pusztán e konkrét esetben lehet felróni Banghának az aszimmetrikus ábrázolást. A napilap a szerzőt morális felelősségével próbálta szembe-síteni: „Nem gondolja-e, hogy az efféle papi szájából jövő vádaskodás okvetlenül gyűlöletnek, megvetésnek kiváltásához és ennek révén könnyen a zsidók elnyomatásához vezethet?”⁹⁶ Az izraelita magyar állampolgárokra vonatkozó speciális szabályozás bevezetése, amelyre a véleménycikk utalt, nem okozott volna lelkiismereti konfliktust Banghának, aki még az 1930-as évek elején is elismerően szólt Istóczy és Zimándy tevékenységéről, és semmiféle tartalmi bírálattal sem élt programjukkal kapcsolatban. Így írt a *Katolikus Lexikonban*: „... borzalmas zsidó bűnökre, rettenetes népkiszipolyozásra, a magyar közvélemény végzetes megtévesztésére mutattak rá, [az irányzat] nagy érdeme, hogy a nemzetet létalapjában fenyegető veszedelmekre végre felhívta a figyelmet”.⁹⁷ Az *Antiszemita-kátéban* felvetett kivételes intézkedések javaslatával⁹⁸ pedig nyíltan vagy burkoltan mindig egyetértett.

De nem csupán a célkeresztben lévők, hanem jóval korábban, 1920-ban, Rákosi Jenő (1842–1929), a nemzeti érzelmű *Budapesti Hirlap* tulajdonosa is kifogásolta Bangha leegyszerűsítő, destruáló propagandastílusát.⁹⁹ Tény, hogy a „markaköpi hang”,¹⁰⁰ amelyet a jezsuita az ellenoldal számlájára írt, legalább annyira jellemezte őt magát, s az általa dirigált sajtótermékek beszédmódját.¹⁰¹ A Központi Sajtóvállalat kiötlőjének „meggyőző-

⁹² Molnár Antal – Szabó Ferenc SJ: *Bangha Béla SJ emlékezete*. Bp., 2010. 76.

⁹³ Ijjas Antal: Halott mester élő műve. *Nemzeti Ujság* 1941. április 29. 3. Ijjas 1928 és 1944 között rendszeresen publikált a *Magyar Kultúrában*.

⁹⁴ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 422.

⁹⁵ Béla Bangha – Oskar Trebisch – Paul Kris: *Klärung in der Judenfrage*. Wien, 1934.

⁹⁶ (g. s.): Bécsi disputa a zsidókérdésről. *Uj Kelet* 1934. április 12. 1–2. A hivatkozott kötet a Verlag kiadó gondozásában jelent meg. Bangha kiindulópontja, a napilap beszámolója szerint az volt, hogy „a vallási és az ebből fakadó erkölcsi (?) ellentét a zsidókérdés voltaképpen magva”.

⁹⁷ Működésükben pusztán a „túlzás és szeretetlenség” alkalmi megjelenését nehezményezte, ami nyilván nem a programot érintő kritika. B.B. [Bangha Béla]: Antiszemitizmus. In: *Katolikus Lexikon*. I–IV. Szerk. Bangha Béla. Bp., 1931–1933. I. 85.

⁹⁸ Ráth–Zimándy: *Antiszemita-káté*, 29–30. 81–82. pont.

⁹⁹ N. n. [Rákosi Jenő]: Két probléma. *Budapesti Hirlap* 1920. május 30. 1. Szerinte Bangha ugyanazokkal az eszközökkel dolgozik, „mint amivel dolgoztak mindazok, akik valaha egy-egy destruktív újság kötelékében a közérkölcöt, a nemzeti öntudatot, a keresztény szellemet munkájukkal segítettek destruálni”.

¹⁰⁰ Kálvintéri: Zsidó sajtó a kereszténység ellen. In: *Bangha Béla összegyűjtött munkái*. I–XXX. S. a. r. Bíró Bertalan. Bp., 1942–1943. XXV. 21. Az eredeti röpirat 1912-ben jelent meg, a *Kereszténység és a zsidók* című füzet már hivatkozik rá. Vö. 106. j.

¹⁰¹ Bangha álnéven írt munkáira, s az általa kézben tartott *A Sajtó (1916–1918)* című röpiratszerű nyomtatványra illik a lesöprő, támadó hangnem. Klestenitz: *A katolikus sajtómozgalom*, 130–134.

dése volt, hogy visszafogott módszerekkel nem lehet eredményt elérni”,¹⁰² emiatt az érzelmekre ható, részizgazságokkal operáló tanterjesztés¹⁰³ nem állt messze tőle. De az is igaz, hogy írásai tartalmát, annak hangsúlyait és modorát a célcsoporthoz igazította, mely katolikus templomi hallgatóságtól (1912)¹⁰⁴ „művelt zsidó közönségig” (1933)¹⁰⁵ terjedt, s jóval igényesebben fogalmazott a katolikus intelligenciának szánt *Magyar Kultúra* oldalain, mint a keresztény nemzeti ébredés ügyét pártoló napilapokban.

Mivel „a zsidókérdés” Bangha szemléletmódjában „a legégetőbb társadalmi, nemzetgazdasági, politikai, vallási és erkölcsi probléma” (1912),¹⁰⁶ „vallással kombinált nemzeti-ségi kérdés”, „a legfenyegetőbb nemzeti veszedelem” (1920),¹⁰⁷ „középponti kérdés”, „faji és etnikai kérdés” (1937),¹⁰⁸ „a maga megoldatlanságában egyre növekvő világveszedelem” (1938),¹⁰⁹ „égető és mérgező kérdés” (1939),¹¹⁰ ezért a „védelmi harc nemcsak jog, de kötelesség” (1912),¹¹¹ továbbá az „antiszemitizmus” olyan „mentesítő, védelmi akció” és „szociális önvédelmi harc”, amelyet „a kereszténység régóta akceptált” (1913),¹¹² annak „megfelelő módja és mértéke feltétlenül tartozéka a kereszténységnek” (1921),¹¹³ mi több, az „elvi vagy erkölcsi antiszemitizmus [nem úgy, mint a faji antiszemitizmus] nem kifogásolható, sőt kötelesség lehet” (1931),¹¹⁴ így józan gondolkodásra vall, ha valaki belátja a „védekező antiszemitizmus örök aktualitását” (1937).¹¹⁵

1939-ben, a második zsidótörvény előkészítése okán szövegezett glosszában sajátos kontextusban használta a „heves antiszemitizmus” kifejezést: a vendéglátó nép szervezetében idegen testként élő népcsoport viselkedése váltja ki azt az erőteljes reakciót,

¹⁰² Klestenitz: *A katolikus sajtómozgalom*, 103.

¹⁰³ Bangha Béla: Hitler iskolája. *Magyar Kultúra* 21 (1934) 117–121. Az írás értékelí Hitler „nemzetvédő és nemzetépítő munkáját”, továbbá propagandamódszereit. Példaként áll a „lánglelkű s tömegeket szuggerraló képviselő” alakja, illetve „a meggyőzés és ráhatás kényszerítő erejének, szuggesztív hatalmának” alkalmazása.

¹⁰⁴ [Bangha Béla előadása:] *A kereszténység és a zsidók. Budapesti Hírlap* 1912. február 14. 6–7.

¹⁰⁵ Vallástörténeti előadássorozat. *Budapesti Hírlap* 1933. április 14. 5. A kezdeményezés célja a konverzió előmozdítása volt. 1933. április 19. és 1933. június 7. között zajlott a program.

¹⁰⁶ Bangha Béla: *A huszadik század Krisztusproblémája*. Bp., 1912. 81. *A kereszténység és a zsidók* című, eredetileg füzet formájában megjelenő kiadvány hátoldalán lévő reklám a Mária-kongregáció más kiadványait is népszerűsítette.

¹⁰⁷ Bangha Béla: *Magyarország ujjaépítése és a kereszténység*. Bp., 1920. 157., 159.

¹⁰⁸ Incze István: Erkölcsi vagy faji értékelés? *Magyar Kultúra* 24 (1937) 139. Incze István a jezsuita (ismert) álneve volt. A „társadalmi faj” fogalmát használja, de nyelvezete összességében nem szolgálja a jobb megértést.

¹⁰⁹ Kétoldalas vezércikk a *Nemzeti Ujság* év végi ünnepi számában. Bangha Béla: A zsidóvita elvi alapjai. *Nemzeti Ujság* 1938. december 31. 1., *Bangha Béla összegyűjtött munkái*, XXVII. 514.

¹¹⁰ [Bangha Béla:] Tollhegygel. *Magyar Kultúra* 26 (1939) 30.

¹¹¹ Bangha: *A huszadik század*, 107.

¹¹² (r:) A „szeretet vallása” és a „harcos kereszténység”. *Magyar Kultúra* 1 (1913) 338.

¹¹³ Bangha Béla: A „kurzus” bajai. *Magyar Kultúra* 8 (1921) 19.

¹¹⁴ Veszprémy László Bernát tanulmányában Bíró Bertalannak tulajdonított egy olyan mondatot, amelyet a páter „soha le nem írt”, s amely a korlátok között tartott antiszemitizmus helyes voltát legitímálta volna. Veszprémy: Egy avított jezsuita antijudaista, 450. Még ha az adott cikk eredetileg nem a gyűjteményes kötetben lévő szöveget tartalmazta, maga a gondolat, ahogy láttuk, több helyen fellelhető. „[a faji antiszemitizmus mellett létezik] az elvi vagy erkölcsi [antiszemitizmus], amely a zsidóság faji, erkölcsi, gazdasági túlsúlyát törekszik megakadályozni, s a társadalom és kultúra keresztény jellegét megvédeni a zsidóság nagy része által képviselt életfelfogás és morál ellenében. [...] jogosultsága, amennyiben kellő mérséklettel s a keresztény szeretet törvényeinek betartásával érvényesül, nem kifogásolható, sőt kötelesség lehet.” Vö. 97. j.

¹¹⁵ Vö. 108. j.

„amely egyszer mint pogrom, egyszer mint zsidókiüldözés, egyszer mint náciizmus, egyszer mint zsidótörvény jelentkezik”.¹¹⁶ A zsidóság provokáló magatartása konstans eleme okfejtéseinek – a kortárs európai integrista¹¹⁷ és konzervatív katolikusok megszólalásaiból ugyanez sugárzik¹¹⁸ –, de az egyre riasztóbb közép-európai történelmi konstellációban a négyféle ellenhatás megkülönböztetés nélküli emlegetése – mintha egyazon kategória lenne a jogi diszkrimináció és a fizikai erőszak, a *numerus clausus* kiadása és a kristályéjszakai rombolás – beivódott ellenérzéseiről tanúskodik. Olvasói tisztánlátását, szándéka ellenére, nem segítette félreérthető mondanivalója. 1938 telén a teljes disszimiláció elmélete kapcsán írta: „Nem beolvasztani a zsidót, hanem kilöki a nemzet életéből, elhatárolni, ártalmatlanná tenni, kivándorlásra vagy önmegsemmisítésre kényszeríteni. A történelemben gyakran megismétlődött módszer; csak néha kissé embertelen és kereszténytelen, s nem is vezet teljes megoldásra.” Mi lehet a kiút? „Disszimiláció a zsidó szellemmel szemben, s a belső, lelki asszimiláció szeretetteljes előmozdítása, ott, ahol erre a becsületes hajlandóság megvan.”¹¹⁹ A bökkenő – a néhol cinikusnak tűnő stíluson kívül – az, hogy a „népvezérként”¹²⁰ tisztelt Bangha egyfelől állhatatosan hangsúlyozta az izraelita vallású lakosság¹²¹ egészen elűtő voltát és sokszintű károkozását, amely „elkeseríti”¹²²

¹¹⁶ „Egy népcsoport, amely egyfelől nagyobb ügyesség, üzleti élelmesség, néha aggálytalan moralitás segítségével anyagilag fölébe lendül a vendéglátó népeknek, másfelől ridegen visszautasítja a magasabb keresztény világfelfogásba, erkölcsbe és ízlésbe való beolvadást, és szinte tetszeleg abban, hogy idegen testként él a nemzetek szervezetében [szükségképpen szembekerül a befogadókkal, s erre] a válasz évszázadok óta az időnként kiújuló heves antiszemitizmus, amely egyszer mint pogrom, egyszer mint zsidókiüldözés, egyszer mint náciizmus, egyszer mint zsidótörvény jelentkezik.” Tollheggyel, 30–31.

¹¹⁷ Irányzat és szemléletmód a 20. század elején, amely teljesen szembehelyezkedett a modernitás filozófiai, politikai és társadalomszervező elveivel: a felvilágosodás eszmevilágával, valamint a francia forradalom vívmányaival. Ez a nézőpont magától értetődően azt is jelentette, hogy minden egyházon belüli változ(tat)ást is elutasítottak, a liberális katolicizmus, illetve az ún. modernizmus ádáz ellenfelei lettek. Célkitűzéseik között szerepelt a „keresztény társadalmi rend” restaurációja. Az „integrális” jelző nem csupán a hittételhez való ragaszkodásra utalt, hiszen azokat a katolicizmus minden vonulata vallotta, hanem arra a törekvésre, hogy az általa idealizált modell a társadalmi és a politikai élet minden színterét meghatározza [„un catholicisme appliqué à tous les besoins de la société contemporaine”]. Émile Poulat: Intégrisme. In: *Dictionnaire de l'Histoire du christianisme*. Paris. 2000. 522–530. Géfin Gyula fogalmazásában „túlzó irányzat”, amelynek egyik fő vonása, hogy a katolicizmus „közéletbeli csorbitatlan érvényesülését hangoztatva [...] sajnálatos tévedésekbe sodródott”. G. Gy.: Integráلكatolicizmus. In: *Katolikus Lexikon*, II. 364. A katolikus sajtóban az „integrista”, az „integrál” és az „integer” jelzőket is használták.

¹¹⁸ Valbousquet: *Catholique et antisémite*, 41–44., 217–227.; Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 310–315.

¹¹⁹ Vö. 109. j. Bangha: A zsidóvita, 2., *Bangha Béla összegyűjtött munkái*, XXVII. 518. 1920-ban így írt: „... nincs megoldva a kérdés a bunkós antiszemitizmusnak túlságosan munkaegyszerűsítő programjával sem...” Bangha: *Magyarország ujjiáépítése*, 158.

¹²⁰ „Ebből a szerepből még előljárói vagy vizitatori utasításra sem tudott kilépni.” Molnár-Szabó: *Bangha*, 80. Római tartózkodása alakított karakterén. Presztízse haláláig nagy maradt.

¹²¹ Bár az 1895. évi XLIII tc. elvileg lehetővé tette a felekezetenkívüliséget is, elenyészően kevesen éltek vele.

¹²² A keresztény népek „elkeseredése” az 1930-as években írt munkáiban is szerepel. Ezzel mintegy tompítja az erőszakos zsidóellenes reakciók erkölcsi megítélését. E szempontból tipikus az 1939 januárjában közölt szöveg: „Az üldözés gyakran embertelen cselekedetekben robbant ki. A népek soká elfojtott haragja és elkeseredése néha meggondolatlan, féktelen és kereszténytelen hevességben tört utat a megtorlás felé. Ma is kemény napokra ébredt számos országban a zsidóság, amelynek éppen vezető rétegei oly soká nem akartak tanulni a múltból. Most aztán ártatlanok is szenvednek az elkövetett bűnökért. Az ártatlanok azonban vessenek egy kicsit azokra is, akiknek csökönyös tanulni nem akarása ragadja újból meg újból sokszor túlzó és embertelen kirobbanásokra azokat, akik évtizedeken át a bőriükön és a lelkükön érezték

és heves reakciókra készíti a befogadó népet, másfelől csak egy törpe töredék áthasonulását tartotta lehetségesnek.

Már Trianon előtt azt gondolta, hogy a zsidóság „egész faji, vallási és erkölcsi iránya mint tűz a víztől különbözik” a kereszténységtől, „ezerszeres az áthidalhatatlan ellentét”, így a két gondolatvilág már „részecskéiben [is] csupa egymást taszító pólus” (1912).¹²³ 1920-ban pedig úgy vélte, „a faji önrizzel telített, a magyarsággal semmiféle érdek- vagy érzelmi közösségben nem élő zsidóság szörnyű elhatalmasodása” az előidézője a „mérhetetlen társadalmi és nemzeti katasztrófának”, hiszen szinte „államot alkotnak az államban”, közben egy „destruktív tulajdonságokban gazdag népközösség” tagjai, azonfelül rendszeresen kiütözik rajtuk „a nemkívánatos zsidó hajlamosságok atavizmusa”.¹²⁴ Ugyanakkor a „magyarság kilencvenöt százaléka vallja”, hogy „a zsidó akkor is »elsősorban zsidó«, sőt legtöbbször »csak zsidó«, ha megkeresztelkedik” (1920).¹²⁵ Akár így, akár úgy, „történetileg, társadalmilag, etikailag kétségtelenül corpus alienum-ként” léteznek a zsidó (származású) emberek „Európa civilizációjában” (1937),¹²⁶ „külön világnézet és külön morál”, valamint „gyökeresen más életfelfogás” az övék, ennek folytán „idegenek a keresztény népek testében” (1938).¹²⁷

1912 elején Bangha Béla „szorongásig telt” templomban, feltűnést keltő konferenciabeszédekben¹²⁸ vizsgálta az együttélés problémáját. Kérdésfeltevése feltárta – haláláig változatlan – értelmezési horizontját. A „zsidók társadalmi értékét vagy értéktelenségét” aszerint mérte, hogy mennyiben okai/okozói „a modern világ nagyfokú elkereszténytelenedésének”. Lelkipásztori attitűdje és felelősségérzete¹²⁹ erős elfogultsággal párosult. Tézise félreérthetetlen: a népcsoport „sötétben mozgó és mozgató erőként”, „láthatatlan kézként” nyúlt bele a közélet szellemi és erkölcsi alakításába, így „a keresztény világ erkölcsi dekandenciája félreismerhetetlenül a degenerált zsidóság »faji« tulajdonságai felé gravitál”. Azért történhetett így, mert a „népgazdaság lefoglalásában [...] legelsőrangú szerepet játszottak”, s „a tőke uralma előtt a politikai, társadalmi, sőt a tudományos élet faktorai is meghajolnak”.¹³⁰ A szóbeli előadás némely pontokon nyíltabb volt, mint a külön-

a gyakran bizony felháborítóan kihívó viselkedést.” Pár sorral feljebb közölte, hogy Magyarország megromlásában „a zsidóság jókora része mint főtenyező szerepelt, egy másik rész pedig legalábbis hallgatólag támogatja ezt a szereplést”. Azaz a második zsidótörvény vitája előtti magyarázatában a zsidóság egészét tette felelőssé a tapasztalt bajokért. Vö. 110. j.

¹²³ Bangha: *A huszadik század*, 84., 95, 104. A professzionálisan szerkesztett szövegben négyszer szerepel ez a kijelentés.

¹²⁴ Bangha: *Magyarország újjáépítése*, 157–161. Nem felejtí a zsidóság értékesebb, kisebb részét sem, akiknek erkölcsi áthasonulást ajánl.

¹²⁵ Juniusz: A hazafias zsidók. *Új Nemzedék* 1920. január 25. 2., *Bangha Béla összegyűjtött munkái*, XXVII. 291–296.

¹²⁶ Vö. 108. j.

¹²⁷ Vö. 109. j.

¹²⁸ [Bangha:] A kereszténység és a zsidók, 6–7. Az újságíró megjegyzése szerint „társadalmi életünk sok kiválósága, s a tudományos élet, sőt még a katonaság képviselői is” a hallgatóság között foglaltak helyet.

¹²⁹ Minden Bangháról író történész érzekelte a jezsuita apostoli lelkületét, hittérítő vagy hitmegújító szándékát mint szükséges elemet megnyilvánulásai értelmezéséhez.

¹³⁰ Bangha: *A huszadik század*, 82., 96., 98., 105.

lenyomatban őrzött üzenet: a prédikátor az asszimilálhatatlanságot is szóba hozta.¹³¹ 1921-ben intellektuálisabb olvasótábor előtt ismételte meg: az ország „eszmeileg és anyagiilag egy hódító idegen zsákmánya” lett, a „zsidó infiltráció”, valamint a „zsidó eszméirányítás céltudatos taktikája” és „mesteri agitációja” okozza, hogy a polgárok képtelenek önállóan, „zsidómentesen” gondolkodni a nagy kérdésekről. „Hány elterjedt hamis nézet, elnagyolt jelszó, berögződött felfogás tükrözi vissza [a keresztények között] a zsidó psziché egyoldalú állásfoglalását [...]!” – kiáltott fel.¹³²

A jezsuita averziójának alaprétege a klasszikus egyházi antijudaizmus. Első dolgozataiban a patrisztika érvkészletét ismételte. Jóllehet a kereszténység a zsidóság ölen született, de „ezt a keretet felsőbb akarat szétrombolta”, „az átok és megvettetés, az ellenszenv és üldöztetés”, melyben részük van, szavaik¹³³ és tetteik eredője. „Farizeizmussá” fajzott vallásuk miatt már Jézus életében „alkalmatlanná váltak Isten választott népének hivatására”, ami megpecsételődött a Messiás halálra adásával. Krisztus-gyűlöletük azóta is nemzedékről nemzedékre száll – hangoztatta. Szétszóratásuk, fennmaradásuk által „önkéntelen őrei és tanúi” a kereszténység „őstörténetének”.¹³⁴ A régmúltat és a jelent köti össze – egyben a közkeletű teológiai olvasat lényegét összegzi – a szerzetes egy körmondata: „... a zsidó hiten megmaradás tényében nem minden ok nélkül látja a [keresztény] hívő Krisztus bebizonyított istenfiúságának hallgatag visszautasítását, s így legalább némi önazonosítást vagy szolidaritásvállalást azokkal, akik [...] Krisztust a keresztre juttatták.”¹³⁵ A következő évben, még az első világháború kitörése előtt, imígyen írt: „A szemitizmus, amely egykor Krisztust a keresztre verte, máig sem tette le a gyűlöletét Krisztus és egyháza ellen.”¹³⁶ A vallási hivatkozás, valamint a zsidóság történelemben mindig tapasztalható „előnytelen befolyásának” felidézése ellenére a glossza voltaképp a „materialisztikus zsidó világnézet” társadalombomlasztó ténykedését taglalta, következésképp a „védekező irányú antiszemitizmus” jegyében „a legelszántabb létfenntartási küzdelmet” javasolta. Az az elegy, amely előtűnik, Bangha módszere: a modernitáshoz kötött gazdasági és morális ártalmak – itt a „fajiság” emlegetése nélkül – kivetültek az egész közönségre, s annak utóbbi majd' kétezer éves történetére.¹³⁷

A „helyettesítési elmélet”, az őszövétségi nép missziójának okafogyottsága, s ehhez kapcsolva a kereszténység szellemi és erkölcsi felsőbbrendűségének hangoztatása, s az állandó veszélyként aposztrofált zsidó alakja nem a magyar páter originalitása. Különféle

¹³¹ „A zsidóság mindenütt mint egységes, körülhatárolt zárt egész jelenik meg és nem bocsát ki magából semmit, de föl sem szív idegen elemeket.” [Bangha:] A kereszténység és a zsidók, 6.

¹³² Bangha: A „kurzus” bajjai, 17.

¹³³ „Vére rajtunk és a mi fiainkon!” A Máté evangéliumban szereplő mondatra (Mt 27,25) az 1930-as évek egyházi irodalma is hivatkozott.

¹³⁴ Bangha: A huszadik század, 82–83.

¹³⁵ Uo. 84.

¹³⁶ (r:) A „szeretet vallása”, 336–339. „A zsidóság terjeszkedése minden mélyebbjárátú kultúrának megölője.” Uo. 338.

¹³⁷ „Az üzleti és szexuális tisztességtelenségnek – ezt kimutatta Werner Sombart s igazolja a bűnügyi statisztika – főhordozója s terjesztője – hiába, ez így van – mindenütt a zsidóság. A keresztény vallás legszögesebb ellentétje, legádázabb gúnyolója az ókortól napjainkig, a farizeusoktól Anatole France-ig és Jászi Oszkár-ig a zsidók.” Uo. 337.

árnyalatban és erősséggel a II. vatikáni zsinatig ez volt a bevett szemlélet, de végletes módon az integrista irányzat képviselte. E mellett ne felejtsük, hogy amit a középkor képzőművészetében a „vak zsinagóga” szimbolikája fejezett ki, a liturgiában a nagypénteki liturgia „hűtlen zsidókért” [pro perfidis Judaeis] mondott könyörgése tükrözött. „A katolikusok többségének tudatában ezáltal rögzült az »álnok zsidó« képze.”¹³⁸ Ez időre a latin *perfidus* szó teológiai értelméhez, vagyis a Krisztus-hittől való elzárkózáshoz társult egy tágabb, s már a közösségre is vonatkozó erkölcsi jelentés: „a” zsidó hitszegő, hálátlan, áruló alak.¹³⁹

Az „igazi Izrael” Bangha-féle modern megfogalmazása a nemzetközi katolikus sajtóban is keringett. 1938-ban a magyarországi zsidókérdésről publikációt közlő, s Rómából Budapestre látogató Mario Barbera a *La Civiltà Cattolica* folyóirat hasábjain idézte rendtársa – a 38. Eucharisztikus Világkongresszus egyik főszervezőjének – szavait:

„Papként és magyar emberként is »antiszemita« vagyok. Nem faji vagy vallási megfontolásból [non per ragioni di razza o di religione], hanem azért, mert a zsidók [giudei] nem igazi zsidók. Elvetették saját nemzetük és az egész emberiség ékességét – Krisztust. Elvetették a Tórát és az Ószövetséget, amelyek előre jelezték a Megváltót. Ők tehát az igazi judaizmus [vero guidaismo] megtagadói, maguknak és a világnak voltaképpen ellenségei. Küzdenünk kell ellenük, ahogy küzdünk a tévedés és a romlás ellen.”¹⁴⁰

Barbera a katolikus, protestáns és zsidó főiskolások előtt tartott beszéd velejeként anno-tálta a gondolatot. Nem véletlenül érdeklődött a téma iránt: a fasiszta olasz állam ekkor készítette elő faji törvényhozását, s bizarr módon a kormánylapok a jezsuiták orgánuma (s a katolikus egyház) régebbi zsidóellenes cikkeivel példálóztak.¹⁴¹

Ha felidézzük, hogy Bangha egy személyben volt (szerzetes)pap, sajtóapostol, lapszerkesztő, szónok, közíró, szervező és rendszeres rádióprédikátor, rádöbbenhetünk befolyása mértékére. Már az 1920-as évek elején országos hírnévre tett szert, amit a forradalmak időszakában írt művének is köszönhetett. A *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című könyv ellenérzéseinek újabb rétegeit fedte fel, s zsidófóbiájáról tanúskodott. Vitathatatlan, hogy 1918–1919 traumasorozata, a tanácsuralom politikai és kulturális sokkja, a létbizonytalanság állapota nehezítette a megértés és értelmezés sohasem könnyű és sohasem objektív folyamatát. Lendvai István „sárga és vörös foltok” toulásaként érzekelte az eseményeket.¹⁴² Bangha monokauzális magyarázata is közel járt

¹³⁸ Hubert Wolf: Az egyháztörténet-írás felelőssége. *Mérleg* 49 (2013) 51.

¹³⁹ Valbousquet: *Catholique et antisémite*, 213–214.

¹⁴⁰ Mario Barbera: La questione dei giudei in Ungheria. *La Civiltà Cattolica* 89 (1938) Nr. 3. 151.; Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 316. Az olasz történész, Miccoli, nem tudta, ki vélekedett így, de az eredeti szöveg alapján egyértelmű, hogy csak Bangháról lehet szó: „un padre gesuita, predicatore, conferenziere e scrittore”. A *Magyar Kultúra* a cikk kiválasztott részeit fordította le, e nem teljesen világos szövegrész hiányzik. M. Barbera SJ: A zsidókérdés Magyarországon. *Magyar Kultúra* 25 (1938) 79–80.

¹⁴¹ Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 309–315.

¹⁴² Lendvai: *A harmadik Magyarország*, 9.

ehhez. A könyv kortárs laudáció a „tudományos gondolkodás fegyverzettségével” megírt „kompendium” és „hatalmas dokumentum”¹⁴³ hasznát, s „bámulatot felkészültségét” méltatták, mint amely leleplezte „a zsidóság vezető szerepét a társadalom- és nemzetromboló munkákban”.¹⁴⁴ A pamfletszerű alkotás ismertetése nem feladatunk, ellenben fő gondolatának kiemelése igen. A pozsonyi menedékéből hazatérő szerző múltmagyarázata rendkívül egyszerű: „cinikus összeesküvők” ásták alá „az ezeréves falakat”, a „nemzet testén rágódó bomlasztó kórság” – amit ő a „speciálisan szemita ízü logika és morál” eluralkodásának tudott be – megbetegítette a közéletet és az intézményrendszert. „A nemzet védtelen lett belső árulóival, felforgatóival, a mérges miazmák terjesztőivel szemben.”¹⁴⁵ Minthogy az elveknek kulcsszerepet tulajdonított, sorra vette a modern tévelyeket: a liberalizmust, a szabadkőművességet, a szociáldemokrácia (továbbá a szervesen hozzákapcsolt bolsevizmus) eszméit, s eközben alpontként tért ki a bank- és pénzvilág, illetve a sajtó jelentőségére. Ámbár nagyon értékes, kreatív gondolatokat is közlött az egyház társadalmi tanításának, a szolidarizmusnak¹⁴⁶ felvázolásakor, a mű domináns jellegzetessége mégis az érzékletesen ecsetelt „országpusztító veszedelmek” tárgyalása, egészen pontosan „a” zsidó minden mögött vizionált alakjának kidomborítása.¹⁴⁷ Noha a zsidóság vallási és kulturális szempontból, valamint politikai preferenciáit tekintve tagolt közösség volt,¹⁴⁸ a distinkciókat nem tévő hívő katolikus olvasó – a teológiai prezentációból, a zsidóság „faji- és erkölcsi tulajdonságait” részletező¹⁴⁹ megszólalásokból, a rázúdított statisztikai adatok mellé tűzött kommentárokból – azt a roppantul szegényes végkövetkeztetést vonhatta le, hogy „a” zsidó rossz, megbízhatatlan és legfőképp idegen elem Magyarországon. Bangha Béla, amikor tollat fogott, tárgyilagosságot ígért, s valóban közölte olvasóival, hogy „nagyon kevesen, de vannak” (1920)¹⁵⁰ kulturált, disztingvált, hazafias, lelkiükben nemes zsidók is, s nem felejtette el a „kicsinyszámú, de mégiscsak akadó” személyeket, akik „keresztény magaslatokra küzdöttek fel magukat” (1937),¹⁵¹ de a „modern zsidóság zömére” (1912),¹⁵² a „zsidóság számos képviselőjére” (1931),¹⁵³ a „tö-

¹⁴³ Könyvespolc: *Uj Nemzedék* 1920. július 4. 5.

¹⁴⁴ (cs. i.): Bangha Béla: Magyarország ujjáépítése és a kereszténység. *Katholikus Szemle* 34 (1920) 446., 447.

¹⁴⁵ Bangha: *Magyarország ujjáépítése*, 7–10.

¹⁴⁶ Heinrich Pesch (1854–1926), német közgazdász, szociáletikus és jezsuita szerzetes, nevéhez fűződik a szolidarizmus elméletének kidolgozása. XIII. Leó pápának *Rerum Novarum* kezdetű enciklikája (1891) hatalmas lökést adott a katolikus társadalomtudományi kutatásnak. Pesch ötkötetes *Nemzetgazdasági tankönyve* [*Lehrbuch der Nationalökonomie*. I–V. Freiburg im Breisgau, 1905–1923.] egy egész nemzedékre gyakorolt hatást. Bangha nem saját „progresszív” nézeteit ismertette.

¹⁴⁷ A szerző a helytelen államvezetési és szakpolitikai döntések felelősségét a magyar elit vállairól levette: „varázsálomban járás”, „rövidlátás”, „félénkség”, „megjuhászodottság”, „tájékozatlanság”, „megfontolatlanság”, „dróton rángatottság” szavakkal karakterizálta „vezetőembereinket”. Bangha: *Magyarország ujjáépítése*, 13–14., 44., 164.

¹⁴⁸ Ungváry: *A Horthy-rendszer*, 32–51.

¹⁴⁹ Bangha: *A huszadik század*, 85–93. Vitatkoznék Veszprémy László Bernáttal azzal kapcsolatban, hogy Bangha „a negatív »zsidó jelleg« minősítést” nem definiálta. Veszprémy: *Egy avított jezsuita antijudaista*, 458. 1912 és 1920 közötti írásaiban ez visszatérő elem.

¹⁵⁰ Juniusz: *A hazafias zsidók*, 293. Vö. 125. j.

¹⁵¹ Incze: *Erkölcsei vagy faji értékelés*, 139. Vö. 108. j.

¹⁵² Bangha: *A huszadik század*, 90.

¹⁵³ [Bangha:]: *Antiszemitizmus*. Vö. 97. j.

megre” (1938)¹⁵⁴ vagy a „jókora részre” (1939)¹⁵⁵ vonatkozó erélyes ítéletek mellett e félmondatok nem ellensúlyozhatták „a” zsidóról kialakított szerfelett negatív képet.¹⁵⁶ A tüzes lelkű pap a „rekonstruktív ideológia” érdekében „lankadatlan propagátori és agitátori munkával”, egyúttal „erős kézzel s tervszerűen” akarta a veszélyeztetett magyarságot az esztelenségekből „kiábrándítani”, majd a nemzetet a keresztény értékrend, illetve a katolicizmus számára visszahódítani.¹⁵⁷

A szakirodalom visszatérően foglalkozik azzal, vajon mennyiben volt faji alapú Bangha Béla zsidóellenessége. Gyurgyák János mutatott rá, hogy a nemzetiség, a nép, a fajta vagy az etnikum szavak szinonimájaként használt „faj” szó jelentéstartománya az 1930-as évek végétől a náci fajelmélet közismertté válása folytán szűkült. Az a szerző, aki referátumában használta, a félreérthetőség kockázatát vállalta, hiszen a publikum ettől kezdve nagy valószínűséggel az embercsoportok közötti radikális minőségi megkülönböztetésre asszociált. Ha valaki alkalmazta, valószínűleg ez utóbbi értelemben vette.¹⁵⁸ Sok igazság van ebben, de előfordult, hogy katolikus közszereplők az eredeti, némileg homályos jelentést aknázták ki a pogány fajelmélet elleni érvelésükhöz.¹⁵⁹

Bangha szövegeitől sem állt távol a kétértelműség. 1937 tavaszán egyfelől „társadalmi fajról” s a keresztény gondolat „fajidomító” hatásáról értekezett, másfelől kijelentette, hogy „vannak zsidó eredetű emberek, akikben a kellemetlen zsidó jellemvonások, még a fiziológiaiak is, meglepő fokban eltűnnek”. Ugyanitt jegyezte meg, hogy a zsidóság „corpus alienum” voltát nem „merő faji materializmusként” érti, bár szerinte a zsidókérdés „véri és világnézeti egyszerre”.¹⁶⁰ Meghökentőbb az, ahogyan a zsidótörvény(ek) árnyékában – két, egymás utáni közleményben – a kikeresztelkedettek felé irányuló bizalmatlanságról ír, amellyel mintha ő is azonosulna.¹⁶¹ Holott a katolikus tanítás – a skolasztika keresztység-teológiájára építő trienti zsinat (1545–1563) óta – Isten „megelőző kegyelmét” helyezte középpontba, aláhúзва, hogy a keresztiségi történes kizárólag Isten műve, *ex opere operato* hat, ezért a nem őszinte befogadó [fictus] ugyan akadályt támaszthat, a keresztiség

¹⁵⁴ Bangha: A zsidóvita, 1., *Bangha Béla összegyűjtött munkái*, XXVII. 515. Vö. 109. j.

¹⁵⁵ Tollhegyel, 30. Vö. 110. j.

¹⁵⁶ Bangha sohasem tudott szabadulni attól, hogy közvetve ne az egész zsidóságot hibáztassa a jogfosztó intézkedések szükségszerű meghozataláért. Kétségtelen, hogy szót emelt a kikeresztelkedettekért, akik a törvény hatálya alá estek, valamint az erkölcsös és szerény zsidókért is, de az arányokat tekintve a vád és kritika nyomasztóan hangsúlyos. Vö. 122. j.

¹⁵⁷ Bangha: *Magyarország ujjiáépítése*, 149., 168–169.

¹⁵⁸ Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 380.

¹⁵⁹ A második zsidótörvény felsőházi vitája során Glattfelder Gyula csanádi püspök ugyan méltatta „a vér és a faj” jelentőségét, eközben határozottan elutasította a fajelméletet: a „vérmeséket” és az „őspogány gondolatliságot”. Glattfelder Gyula a zsidókérdésről. *Nemzeti Újság* 1939. április 1. 1–2.

¹⁶⁰ Incze: *Erkölcsei vagy faji értékelés*, 139. Vö. 108. j.

¹⁶¹ Tollhegyel, 31. Érdemes lenne az egész szöveget, az arányokat, a szókapcsolatokat analizálni. „... az áttérés maga nem mindig biztos jele a kiemelkedés szándékának, sajnos, szintén kétségtelen. Nincs igazuk azoknak, akik azt vallják, hogy a keresztiség nem változtat az emberen; mert igenis változtat, ha valaki igaz lélekkel veszi fel. [...] A keresztiség az első lépés a lelki átalakulás felé, de természetesen még nem a teljes lelki átalakulás és sajnos sok esetben nincs is folytatása. Nem csoda, ha a közfelfogás a pusztá áttérés tényével szemben bizalmatlan.” Hasonló gondolat pár nappal korábbi vezércikkben, 1938 decemberében: Bangha: A zsidóvita, 2. Vö. 109. j.

szentsége mégis eltörölhetetlen jegyet [character indelebilis], maradandó hatást okoz.¹⁶² De már 1434-ben a bázeli zsinat is – épp a zsidó származású keresztények érdekében – hangsúlyozta, hogy a lelki újjászületés legyőzi a test és a származás kötelékeit, ezért az „új keresztények” teljes jogú tagjai az egyház közösségének.¹⁶³ A toledói *Sententia-estatuto* (1449) kiadása után V. Miklós pápa, ahogy már említettük, bullában ítélte el az áttértek kirekesztésének praxisát, ennek ellenére a spanyol gyakorlat – a *conversos* lakosok folytatólagos gyanúsítása, az inkvizíció működése, a jámbor zsidók kiűzése, a vértisztaság¹⁶⁴ rögeszméje – a szerzetesi intézmények európai hálóján keresztül adekvát fellépésként interpretálódott a helyi egyházak többségében.

Bangha „ahaszvéri bosszúnak” tudta be Spanyolország rossz hírét.¹⁶⁵ Megnyilatkozásai főként az antijudaizmus 15. századi metamorfózisának koncepciójára emlékeztetnek: az elferdült zsidó mivolt gátja a kegyelemnek. Munkáin átüt alapvető szkepticizmusa, álnéven aláírt cikkein pedig mély antipátiája.¹⁶⁶ Valójában ugyanazzal az elvi paradoxonnal találta magát szemben, mint Alonso de Espina: a lelkek megmentése érdekében papként morális kötelessége a megtérésre buzdítani, mégsem bízik annak sikerében, mert „a” zsidó negatív egyénisége az „erkölcsi hasonulás” ellen dolgozik.¹⁶⁷ Ehhez a szemléletmódhoz kapcsolta azután Houston Steward Chamberlain, Hans Rost, Werner Sombart egyéb állításait.¹⁶⁸ Úgy tűnik tehát, hogy Bangha nem a fajelmélet, hanem az egyházi antijudaizmus szürke zónájának, egy sajátos „fajiságnak” volt a foglya.

Hogyan lehetséges, hogy egy kimagasló képességekkel, széles olvasottsággal, sőt nemzetközi tapasztalatokkal rendelkező klerikus ennyire egyoldalúan fejtegetessen ágas-bogas problémákat? Tágabb és szűkebb egyházi miliójében elevenen élt a zsidókkal kapcsolatos ellenszenv. A jezsuita rendben nem állt egyedül előítéletes gondolkodásával. Bangha a képzése során és külföldi távollétei alatt is bőven találkozhatott mind a hagyományos antijudaizmussal, mind a politikai antiszemitizmussal. Teológiai tanulmányait Innsbruckban végezte (1906–1910), harmadik probációját Canterburyben töltötte (1913–1914), később olaszországi tartózkodása (1923–1926) közvetített számára új tapasztalatokat. Az osztrák katolicizmust a századfordulón Karl Lueger keresztényszociális pártja és Karl von Vogelsang korporatív társadalomelmélete határozta meg. Egyértelmű volt antiszemita beállítottságuk. Mivel Bangha szociológiát is tanult, alaposan ismerte nézeteiket.¹⁶⁹

¹⁶² Theodor Schneider: *A dogmatika kézikönyve*. I–II. Bp., 2002. II. 209–211., 254–257.

¹⁶³ Nirenberg: *Antijudaizmus*, 239. Ugyanaz a kánon tiltotta meg a „judaizálást”, s fenyegette büntetéssel a visszaesőket. Latin és francia nyelvű fordítása: Basiliae: *Sessio XIX. [De his qui volunt ad fidem converti]*. [Http://telma.irht.cnrs.fr/outils/relmin/extrait30392/](http://telma.irht.cnrs.fr/outils/relmin/extrait30392/). (Legutóbbi megtekintés: 2021. június 5.)

¹⁶⁴ Nirenberg jól illusztrálja az évszázadokig tartó mánia hátulütőit.

¹⁶⁵ Bangha: A „kurzus” bajai, 18. Szerinte a spanyolok csak a „zsidó túlhatalmasodás” ellen védekeztek.

¹⁶⁶ „A kereszténység úgyis mint vallás, úgyis mint kultúra minden embernek szól: a botokúdot [indiánt], a sátoros cigányt s az emberevő vadat is iparkodik magához emelni, magához erkölcsösíteni. Tehát e szempontból senkit sem utasíthatunk el magunktól, senkit azért, mert véletlenül zsidónak született.” Ennél erősebb mondatokat is találunk az 1920. januári újságcikkekben. Juniusz: A hazafias zsidók. Vö. 125. j. Egy korai röpirat (Kálvintéri: *A zsidó sajtó a kereszténység ellen*. Bp., 1912) egyes részei egészen alpári stílusúak.

¹⁶⁷ Soussen: *La pureté*, 278–279.

¹⁶⁸ Ő maga jelezte forrásait *A kereszténység és a zsidók* című füzetben. Vö. 106. j.

¹⁶⁹ Klestenitz: *Pajzs és kard*, 79–81. Vogelsang „zsidó” kapitalizmusról cikkezett, mint amely a materializmus és a hitelenség legfőbb előmozdítója.

Nagy-Britanniában a kiköltöztetett lyoni jezsuita provincia fiataljaival lakott együtt. E tartomány, a nyitottabb párizsi testvérközösséggel ellentétben, a IX. Pius pápa által megjelentetett *Syllabus* (1864) pontjai értelmében opponálta a modern világot, s a tagadás katolicizmusát [catholicisme de refus] vallotta.¹⁷⁰ Rómában pedig a negyvenes éveiben járó magyar fráter szoros munkakapcsolatot ápolt rendtársával, Enrico Rosával (1870–1938), a *La Civiltà Cattolica* főszerkesztőjével. 1926 áprilisában Rosa kísérte el őt XI. Pius pápához magánkihallgatásra, amikor Bangha személyesen ismertethette a katolikus sajtóról készített memorandumát.¹⁷¹ A jezsuiták olasz folyóirata a zsidókérdést az 1890-es évektől napirenden tartotta, így történhetett, hogy a zsigeri antiszemita és antiklerikális fasiszta vezető, Roberto Farinacci 1938-ban gúnyosan célzott a katolikus lap publikációira, mint megvalósított közéleti, politikai programra.¹⁷² Bár a nyilvánosság előtt nem volt szembeötlő, de az 1915-ben megválasztott jezsuita generális, Vladimir Ledóchowski (1866–1942) néhány nemzetközi hírű szerzetestársa véleménye szerint szintén elfogult volt. Friedrich Muckermann antiszemita komplexust [complexe antisémite] fedezett fel nála,¹⁷³ Joseph Bonsirven a lengyel nemzeti hagyományból eredeztette [antisémite par tradition nationale] feljebbvalója antisemitizmusát.¹⁷⁴ A korszakot kutató mai történész a megrögzött antisemitizmus jeleit [antisémitisme obsessionnel]¹⁷⁵ olvasta ki a Ledóchowski munkásságát érintő szentszéki iratanyagból.

Bangha Béla álma az 1910-es évektől a „keresztény társadalmi apostolság elméletének” kidolgozása volt.¹⁷⁶ Mélyen hitt az „ősi, eredeti és alkotmányos hitvallás”, a katolicizmus fensőbbségében, az egyház társadalmi és politikai tanításának nemzetregeneráló erejében, az igazságosság és a szolidaritás közösség számára nélkülözhetetlen erényeiben. Mindent támadott, amit akadálynak érzékelt az eszmék megvalósulása előtt. Vallomása szerint „ártalmatlanná kell tennünk a javíthatatlan rosszat”.¹⁷⁷ Írásaiból úgy tűnik, hogy e kategóriába sorolta a magyarországi zsidóság működését. Képtelen volt árnyaltan látni, s észlelni, hogy „a zsidó létezés tapasztalata, ahogy a zsidósággal való szakítás motivációja is, sokszínű”.¹⁷⁸

Eddig nem került szóba az 1912 februárjában (először és utoljára) használt „aszemitizmus” formula, amelyet az 1913 után már általa is felvállalt szociális/elvi/erkölcsi an-

¹⁷⁰ Bruno Dumons: *Jésuites lyonnais et catholicisme intransigent*. In: Étienne Fouilloux – Bernard Hours: *Jésuites à Lyon. XVIe-XXe siècle*. Lyon 2005. 131–143.

¹⁷¹ Molnár-Szabó: *Bangha*, 86–87.; Klestenitz: *Pajzs és kard*, 275.

¹⁷² Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 323. Raffaele Ballerini (1830–1907) az 1890-es években közölte zsidóellenes cikkeit, amelyeket bizonyára Prohászka Ottokár is jól ismert. Farinacci kíméletlenebbnek és ellenségesebbnek tartotta azokat, mint a fasiszták elképzeléseit.

¹⁷³ Uo. 322. A Németországot elhagyni kényszerülő Muckermann atya rendszeresen írt a magyar reformkatolikus folyóiratokba (*Korunk Szava*, *Uj Kor*, *Jelenkor*).

¹⁷⁴ Laurence Deffayet: *Le père Joseph Bonsirven. Un parcours fait d'ombres et de lumières*. *Archives Juives* 40 (2007) Nr. 1. 30–44. (<https://www.cairn.info/revue-archives-juives1-2007-1.htm>). Legutóbbi megtekintés: 2021. május 14.)

¹⁷⁵ Philippe Chenaux: *L'Église catholique et le communisme en Europe (1917-1989)*. Paris, 2009. 107. 1. j.

¹⁷⁶ Klestenitz: *Pajzs és kard*, 85.

¹⁷⁷ (r:) A „szeretet vallása”, 337. A protestantizmus ellen is nemegyszer háborús retorikával lépett fel.

¹⁷⁸ Hatos: *Roszfűik világhorradalma*, 113.

tiszemizmus kiváltásaként határozott meg.¹⁷⁹ Aki kézbe vette a Mária-kongregáció 60 fil-lérért árult, *A kereszténység és a zsidók* című füzetét, az itt-ott beiktatott mérséklő sorok ellenére végig hatásvadászóan ijesztő referátumot kapott. Az utolsó bekezdések üzenete homályos. Bangha a zsidókérdés megoldásának a „krisztianizálást” nevezte meg, annak ellenére, hogy szerinte az első nemzedékekben a kikeresztelkedést még nem őszinte indíték motiválta.¹⁸⁰ Ezek után bírálta a katolikusok részéről megmutatkozó „rideg, lenéző, visszautasító modort”, amit álnéven írt munkáiban maga is szívesen gyakorolt, továbbá rosszallta az áttértek „másodrangú kereszténynek” minősítését. Miért? Mert ez a magatartás elriasztja a „még távolálló, de objektív és tisztességes, nem gyűlölködő, nem ármanykodó zsidókat”. Mégis, e helyütt is, az „ők” és „mi” dichotómiája, a veszélyeztetettség, a küzdelem képe dominál a leírásban, s homályba vész, mit ért konkrétan a szerző a verbális és fizikai erőszakot felváltó „aszemitizálás” alatt, midőn azt javasolja, hogy a zsidóság „elkereszténytelenítő” aktivitására „a jog és lehetőség megvonassék”, s a „keresztény népelem” számára „nemes verseny” kilátása biztosítva legyen.¹⁸¹

Bangha Béla 1912 és 1939 közötti, zsidósággal kapcsolatos írásai zavarba hozzák az olvasót. Nem a II. vatikáni zsinat (1962–1965) utáni szemlélet esetleges visszavetítése, hanem a szövegek szerkesztési technikája és dinamikája, a használt jelzők és frázisok, valamint az ellentmondásos kifejtés miatt. A tekintélyes pap mobilizálni kívánta a társadalmat, védeni azt az értékrendszert, amelyet a legtökéletesebbnek gondolt. Szemében a kereszténység olyan „világreformáló tényező”, amely azon túl, hogy „végtelen távlatba” helyezi az embert, „hatalmas, lélekbemarkoló indítóokkal és ösztönzésekkel segíti is, szinte kényszeríti az erkölcsi tökéletesedés s az élet legmagasabbfokú felfogása felé”. Még markánsabban: a kereszténység „halálosan szigorú, megfellebbezhetetlen, elalkudhatatlan, kárhózat terhe alatt kötelező, rettenetes komolyság”.¹⁸² A cenzor-istenképhez egy negatív antropológiát társított: az ember „lomha, lusta, perverz hajlamú, önző, s éppen nem erkölcsiségre vágyó” lény.¹⁸³ E téziseket ismételten lejegyezte.¹⁸⁴ Megdöbentő, mennyi-

¹⁷⁹ [Bangha:] A kereszténység és a zsidók, 6–7., uő: *A huszadik század*, 106–107. A napilap beszámolója, valamint a brosúra „aszemitizmus” kifejezést használ, Klestenitz Tibor munkáiban következetesen „aszemizmust” ír. Klestenitz Tibor: *Pajzs és kard*, 125–134. Ezzel kapcsolatban lásd a 181. j.

¹⁸⁰ Lehet, „hogy az újonnan kikeresztelkedett zsidók között nagy százalékszám nem válik be” – jelentette ki. Bangha: *A huszadik század*, 106.

¹⁸¹ „A zsidóság terjeszkedése [...] a kereszténység destrukciója árán való érvényesülés. Ezzel szemben a védelmi harc nemcsak jog, de kötelesség. Ez a harc azonban ma csak a 20-ik század fegyvereivel folyhat s csakis így lehet eredményes. Ma ne az antiszemizmus, ne a zsidók gyűlölete vagy gyermekes leócsárlása, ne a pogrom és értéktelen zsidószidás legyen a jelszó, de annál inkább az aszemizmus, a társadalmi, szellemi és főleg sajtóbeli közélet aszemizálása, a zsidóság elkereszténytelenítő hatásának távoltartása oly értelemben, hogy az emberi és polgári jogok teljes tiszteletbentartása mellett a zsidóságtól a keresztény társadalom és keresztény kultúra lemorzsolására a jog és lehetőség megvonassék és a keresztény népelem a gazdasági és szellemi élet terén nemes versenyben s a konkurrenciális eltaposás veszélye nélkül követhesse a keresztény idealizmus elveit.” Bangha: *A huszadik század*, 107.

¹⁸² Bangha: *A „kurzus” bajai*, 20–21.

¹⁸³ Uo. 21. „Minden ethika pontosan annyi gyakorlati értékkel bír [...] amennyire rá is tud feküdni a lelkekre, s a gyakorlati keresztülvételét szinte ki tudja erőszakolni a lomha, lusta, perverz hajlamú, önző, s éppen nem erkölcsiségre vágyó emberekre.”

¹⁸⁴ Bangha Béla: *A kultúrák harca. Magyar Kultúra* 15 (1928) 5–6., uő: *A világnézeti erőkülönbségek okai. Magyar Kultúra* 21 (1934) 124.

re nem érezte, milyen következményei lehetnek annak a negyedszázadon át közvetített zsidóság-interpretációnak abban a közegben, amelynek az eszményitől való távolságát maga is jól látta. 1939 első napjaiban, az újabb diszkriminatív törvénytervezet összefüggésében publikálta: „szánalmas az a mód, ahogyan a zsidóságnak bizonyos prókatorai a zsidó túlterjeszkedés mindennemű [további] korlátozásával szemben védekeznek [...] nem meglepő, ha [...] az ezerszer és tízezerszer megsértett keresztény öntudat végül mégis leszámolni indul.”¹⁸⁵ S ezzel párhuzamosan „sok külszínre áttért zsidóról” beszélt, de aránytalanul keveset a tisztességes, jóra való (izraelita vagy kikeresztelkedett) emberekről.

Az Esztergomi Főegyházmegye helynökeinek, Mészáros Jánosnak és Drahos Jánosnak levélváltása 1939 nyarán feltárta a „zsidókból lett keresztények” fájdalmas senkiföldje-helyzetét. Nem csodálkozhatunk azon, ha Zichy Gyula kalocsai érsek, a konvertitákat támogató Szent Kereszt Egyesület missziójába bekapcsolódó püspöki bizottság elnöke 1940 őszén Serédi Jusztiniánhoz küldött „átiratában” keserűen állapította meg, hogy „katolikus körök is az Egyház álláspontjával ellenkező magatartást tanúsítanak [a kikeresztelkedett személyekkel] szemben”. Azt tapasztalta, hogy „legnemesebb törekvéseit a közöny, a minden oldalról megnyilvánuló ellenállás és az államhatalom cinikus viselkedése fogadja”.¹⁸⁶ A katolikus nyilvánosság érdektelenségét – valamint a politikai nyomást – hűen tanúsítja a kezdeményezés néhány sajtómegjelenése. 1939 karácsonyán a *Nemzeti Ujság* ünnepi számának végére, a „Filléres hirdetések” oldalának tetejére, egy lánckárpitos fotelágy reklámja fölé helyezték Zichy érsek emberiességgel telített szavait.

„Karácsony ünnepén szeretettel közlöm [a zsidó származású katolikusokkal], hogy az Egyház nem tesz különbséget gyermekei között, és Krisztus parancsa szerint teljesíti irántuk kötelességét. A magyar püspöki kar megbízásából vezetéssel bizottság alakult, hogy lelkileg és erkölcsileg megerősítse és megsegítse a törvény érintette testvéreinket.”¹⁸⁷

Sorai egy évvel később, 1940. december 28-án, már a „Színház-Művészet” rovat mellé kerültek. A főpap beismerte, hogy az egyesület és a bizottság „sok meg nem értéssel küszködött és fájdalmas túlzásokkal találkozott”, mindamelllett arra igyekezett sarkallni a híveket, hogy konkrét segítséget nyújtsanak egzisztenciát veszített „katolikus

¹⁸⁵ Tollhegygel, 31. Vö. 110. j.

¹⁸⁶ Meszlényi Antal: Zichy Gyula kalocsai érsek lélek- és életmentő akciója. In: *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme*. Szerk. Meszlényi Antal. Bp., 1947. 104–105. Az 1940. október 16-i püspökkari értekezleten a követendő stratégiáról egyeztettek. Zichy érsek egységes fellépést, közös állásfoglalást javasolt, egyúttal a „faji kérdésben” módszeres tájékoztatást tartott szükségesnek. Nem jelentéktelen részlet, hogy szerette volna elérni a Szent Kereszt Egyesület inkorporálását az egyházközösségek szervezetébe. Indítványait nem fogadták el, országos körlevél kiadása szóba sem jöhetett. *A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások*, II. 257–258.

¹⁸⁷ Gróf Zichy Gyula érsek fölhívása. *Nemzeti Ujság* 1939. december 24. 12. Ezzel szemben az 1939. évi IV. tc. sikereit, vagyis „a keresztény munkaerőknek gazdasági térfoglalását” kidomborító cikk, négy kolumnát, azaz majdnem egy egész oldalt kapott. Ludvig Dénes: A zsidótörvény végrehajtása már az első félévben bebizonyította a magyarság gazdasági rátermettségét. *Nemzeti Ujság* 1939. december 24. 7.

testvéreiknek”.¹⁸⁸ Magyarország háborúba való belépése után, 1941 decemberében, a kalocsai érsek utoljára jelentkezett a legolvasottabb katolikus napilapban. Drámai felhívása még mindig méltatlan helyen, de már kevesebb üzleti hirdetéssel körülvéve jelent meg:

„Nem keresztény ember az, aki a segítség megkísérlése nélkül nézi embertársa szenvedését, még kevésbé keresztény az, aki előidézí más ember szenvedését. És ha a szeretet törvénye minden emberre egyaránt áll, mennyivel inkább igaz ez, amikor katolikus testvéreinkről van szó. [...] Tudom, hogy sok a szegény, nemcsak konvertita, aki segítségre szorul. Segítsünk mindenkin, akin tudunk! Ám ne feledjük, vannak, akiket az élet üldöz, rajtuk sokan akarnak segíteni, s vannak, akiket a korszellem üldöz.”¹⁸⁹

Alternatív megközelítések

A zsidóság megítélése a teória (és a gyakorlat) szintjén korszakunkban sem volt egybehangzó. A tézisek árnyalására, netán kiigazítására képes minoritás a két világháború között is hallatta hangját. 1929 őszén a *Magyar Kultúra* oldalain tűnt fel Széchényi György gróf (1889–1938) cikksorozata A zsidóság örök problémája címmel.¹⁹⁰ Néhány nehezen értelmezhető dodonai kijelentés ellenére¹⁹¹ az eszmefuttatás látásmódja eltért a katolikus sajtóban évtizedek óta megszokott dolgozatokétól. Az írásban az egyházi antijudaizmus nézetrendszere a modernitás negatív oldalainak kritikájával keveredett, ebben semmi újdonság sincs, ráadásul a szerző szokványos módon boncolgatta témáját, azonban szokatlan a „vallás által néppé váló faj”¹⁹² értékeinek többszöri említése, sőt annak nyomatékosítása, hogy a keresztények tudatlanok a zsidó közösség élete, hite és vallásos irodalma vonatkozásában. Széchényi, akit feltehetően az évszázados szembenállás mélyebb megértésének vágya vezetett, Joseph Bonsirven (1880–1958) jezsuita egyik kötetéből¹⁹³ merítve sorolt szempontokat az apostoli és poszt-apostoli kor zsidósága valláserkölcsei rendjének, továbbá világhoz való viszonyulásának jobb megismeréséhez. A francia bibliikus az 1910-es évektől kutatta – már amikor felettesei nem tiltották el ettől¹⁹⁴ – a kereszt-

¹⁸⁸ „Szeretettel kérem katolikus testvéreimet: nyújtsák kezüket származásuk miatt állás nélkül maradt katolikus testvéreinknek, hisz egyre nagyobb számban gyötrődnek az ínséggel. [...] Hálával köszönöm a felebaráti szeretet bárminő megnyilatkozását.” A kalocsai érsek felhívása. *Nemzeti Ujság* 1940. december 28. 9.

¹⁸⁹ A kalocsai érsek karácsonyi üzenete. *Nemzeti Ujság* 1941. december 25. 12. A Sajtóellenőrző Bizottság cenzora sorokat húzott ki a felhívásból.

¹⁹⁰ Széchényi György gróf: A zsidóság örök problémája. *Magyar Kultúra* 16 (1929) 257–265., 314–324. (Széchényi Ferenc ükunokája kétféleképpen írta vezetéknevét a Serédi hercegprímásnak küldött beadványokban: Széchényi vagy Széchenyi formában. A korabeli folyóiratokban, sőt, az országgyűlési kiadványokban is mindkét variáns szerepel.)

¹⁹¹ A bevezető sorokban Európa és Izrael konfliktusáról beszél, amely sem teológiai, sem történeti, sem politikai tekintetben nem állja meg a helyét.

¹⁹² A szerző a „faj” és a „fajta” szavakat a jóval többet szerepeltetett „nép” szó szinonimáiként használja.

¹⁹³ Joseph Bonsirven: *Sur les ruines du temple*. Paris, 1928.

¹⁹⁴ Bonsirven felkérésre írt cikkeket, könyveket és tartott előadásokat. 1936-ban Ledóchowski rendfőnök egy katolikusoknak tartott konferencia után tiltotta meg neki, hogy a judaizmust kutassa. Az egzegéta szó szerint belebetegedett a döntésbe. „Az egyetlen szememre vethető dolog, hogy nem állítottam a zsidókról

ténység eredeti közegét, vagyis az ókor utolsó századainak zsidó kultúráját, vallási irodalmát, ideértve a rabbinikus írásmagyarázatokat is. Magyarországon csupán egy rövid recenzió informálta az olvasókat az úttörő műről,¹⁹⁵ melyet az 1930-as évek első felében újabb kötetek követtek Franciaországban.¹⁹⁶

Noha Széchényi György gróf a gazdasági és pénzügyi életben, valamint az értelmiségi pályákon regisztrált „zsidó fölényt” kimondottan „természetellenes helyzetnek” ítélte, a túlonúl leegyszerűsítő elméleteket fenntartásokkal kezelte. Az antiszemizmusról rendhagyóan írt: „szélsőségeknek” nevezte, az antiszemitát pedig olyan embernek tartotta, mint aki „a zsidót mindenütt és mindig látja, róla minden rosszat feltételez”, ezért „imponáló adathalmazt gyűjt össze” és terjeszt mindenfelé. Miután a híresztelt sérelmek nem mind légből kapottak, az auktor komoly veszélyre figyelmeztetett: „A félrevezetett ember igen könnyen a legszenvedélyesebb antiszemitává válik. Kezdetben kinevetik, később félnek tőle és bojkottálják. Az eredmény akkor kezdődik, mikor a vesszőparipa túlhalad a sarkon és divattá válik. Ma még nem az.” De hozzátette: „Az antiszemita politikus személyiséggé lett, nagy hiba volna ma politikáját hatástalannak tartani. A tervről a végrehajtásra bármikor áttérhet.”¹⁹⁷

A sok helyen Hilaire Belloc (1870–1953) teóriájára, valamint Werner Sombart (1863–1941) magyarázataira hivatkozó tanulmány Bangha szemszögével más kérdésekben sem egyezett. A disszimuláció nála nem azonos az elűzéssel vagy felszámolással. Ezeket az „erkölcstelen rútot” tetteket elutasítja, hiszen „a gyűlölet szörnyű örökét”, továbbá „gyalázat és szégyent” hagynak hátra. Milyen megoldás marad, ha ki kell zárni az erőszakot, de a nagyobb közösségek „természetes felszívódására” sincs példa? A „zsidó büszkeség” és patriotizmus beismerése – másképp szólva annak elfogad(tat)ása, hogy „a zsidó nép különálló rész”, „idegen nemzetiség”. S amennyiben a csekélyszámú kisebbség nem a nemzet érdekeit, hanem saját ambícióit követve diktálni akarná a politikát, „korlátozások”

azt, hogy gonosztevők, bomlasztók és mételyezők” – írta egy paptársának. Deffayet: Le père Joseph Bonsirven, 39–40. A biblikus a két világháború között végzett munkájával a teológiai gondolkodás megújulásához járult hozzá.

¹⁹⁵ Michel Károly: Joseph Bonsirven: Sur les ruines du temple. Paris, 1928. *Katolikus Szemle* 43 (1929) 474–475. Rövid, de figyelemfelkeltő méltatás.

¹⁹⁶ Joseph Bonsirven: *Les idées juives au temps de Notre-Seigneur*. Paris, 1934., valamint uő: *Le judaïsme palestinien au temps de Jésus-Christ. Sa théologie*. Paris, 1934. Az *Études* című európai hírvételes folyóiratban, amelyet a magyar katolikus intelligencia is ismert, 1927–1938 között rovatot vezetett a kortárs judaizmusról. 1938 áprilisában az *Ujság* az antiszemizmus ellentmondásaira hívta fel a figyelmet, felhasználva azt a gyűjteményes kötetet (*Les Juifs*), amelybe a „francia katolicizmus ismertnevű kitűnőségei” írtak, köztük Jacques Maritain, Joseph Bonsirven, Paul Claudel, René Dupuis, Denis de Rougemont. Lásd Paul Claudel két levele. *Ujság* 1938. április 14. 8.

¹⁹⁷ Széchényi: A zsidóság örök problémája, 320. Könnyen lehet, hogy e részlet Gömbös Gyulára utal, aki honvédelmi államtitkárként ekkoriban tért vissza a politikai élet első vonalába. Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Bp. 2018. 220–242. Antiszemita csoportok 1924-ben Párizsban, 1925-ben Salzburgban, 1926-ban Budapesten szerveztek nemzetközi (titkos) találkozót. Gömbös elvbarátja, Eckhardt Tibor mindegyiken részt vett. Párizsi francia nyelvű előadása az integrista katolikusok vezéralakjainak, Mgr. Umberto Benigninek és Paul Boulinnek is feltűnt. Gömbös minden bizonnyal jelen volt a budapesti rendezvényen. Valbousquet: *Catholique et antisémite*, 183–190.

bevezetése válhat szükségessé.¹⁹⁸ A nemzetfogalom meghatározásával azonban ekkor még adós maradt. Széchenyi tipikusnak vélt zsidó tulajdonságokat és hibákat ugyancsak sorjázott, de ezzel kapcsolatban a magyarság attitűdjét is bírálta. Néhány elterjedt klisé – nevezetesen azt, hogy a zsidóságnak köze volt a háborús katasztrófához – kétségbe vont. A lényegében antikapitalista fogalmazványt Bangha folyóirata elfogadta. Lám, a tekintélyes szónok az övétől egyes pontokban elütő véleményt is megtűrt. Igaz, az agilis arisztokrata¹⁹⁹ régi küzdőtársa volt: 1918-ban részt vett a Központi Sajtóvállalat megalapításában,²⁰⁰ bár emberi habitusuk mindig elütött. Az egyébként heves Széchenyiről egy liberális bírálója megjegyezte, hogy „a magánérinkezésben az ország összes grófjai közül a legszerényebb” személyiség.²⁰¹

1938 áprilisában a gróf, aki már 1929-ben is „szélsőségnek” tartotta az antiszemitizmust, s időközben a Keresztény Gazdasági Párt nemzetgyűlési képviselője lett, a katolikus elit többségével diametrálisan ellentétes véleményt fogalmazott meg. Előbb a választójogi javaslat indulatos vitája során állt ki a zsidóság mint közösség gyalázása ellen,²⁰² majd pár nappal később A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosítása címet viselő törvényjavaslatot is saját hangsúlyai alapján bírálta. Szabadon tehetne, hiszen 1938 áprilisában egy hónapok óta érlelődő konfliktus fejleményeként – Zichy János pártelnök felszólítással egyenértékű biztatására – elhagyta az új nevet hordó formációt, az Egyesült Keresztény Pártot.²⁰³ Széchenyi szemében a „zsidókérdés” része volt egy jóval nagyobb problémahalmaznak. Úgy gondolta, az aktuális kihívásokból elsődlegesen a faji gondolatot propagáló diktatúraállam (Németország) közelsége, valamint az egész társadalomra jellemző szociális érzéketlenség emelkedik ki.

Parlamenti felszólalása előtt előbb az *Egyenlőség* című zsidó lapba,²⁰⁴ majd az általa fenntartott reformkatolikus *Korunk Szava* periodikába jegyzett egy-egy cikket. Ez utóbbiban három szál köré fűzte mondanivalóját. Már az első gondolatsorból kiderült, hogy nem a keresztény középosztály, hanem a nemzet egészének érdekeit tartotta szem előtt. Ennélfogva a lakosság aránytalanul nagy hányadára nehezedő szegénység tényéből indult

¹⁹⁸ Széchenyi: A zsidóság örök problémája, 260–261. Zárógondolatként zsidó nemzeti autonómia kiépítését javasolja „speciális, nyílt zsidó intézményekkel”.

¹⁹⁹ Széchenyi György gróf, a hajdani Zemplén vármegyei főispán, Széchenyi Aladár fia, valószínűleg 1919 első felében költözött családjával Fejér vármegyébe, Kálózra. A politika terrénumát egy ideig otthagyta, majd 1929-től törvényhatósági tag lett. *Fejérvármegye Hivatalos Lapja* 28 (1929) 25. sz. 133. Hamarosan a kisgyűlés választott tagjaként tűnt fel neve. [*Székes-]Fejérvári Naptár* 54 (1930) 95. Ezt az aktivitást nemzetgyűlési mandátuma megszerzéséig, 1935-ig folytatta. 1931-ben alapította meg a *Korunk Szava* folyóiratot.

²⁰⁰ A „Központi Sajtóvállalat” R.-T. alapítási tervezete. *Magyar Kultúra* 6 (1918) 97.

²⁰¹ Kossuth és a gróf. *Pesti Napló* 1927. december 20. 8. A lap Széchenyinek egy cikkével szállt vitába, közben méltató sorokat is közölt. „Bölcs kormányzása alatt [főispánként] egészen szabályszerűen folytak megvéjének hivatalaiban az akták, illetve ügyek.”

²⁰² A képviselőház ülése. *Nemzeti Ujság* 1938. április 1. 56. A napilap „pergőtűzként” konferálta fel a felszólalást kísérő lármás közbeszólásokat.

²⁰³ EPL 1262/1938. D/C. Széchenyi György kilépése a Keresztény Pártból. Kézrel írt levélben referált a személyét érintő 1938. márciusi és áprilisi eseményekről. Konzekvens kiállása, valamint 1937. május 26-i parlamenti beszéde, melyet a németországi vallásüldözés tárgyában mondott, már egy évvel korábban feszültséget keltett a párton belül. A hercegprímásnak írt beszámolóját lásd EPL 1983/1937.

²⁰⁴ Széchenyi György: Miért ellenzem a zsidótörvényt? *Egyenlőség* 1938. április 14. 3.

ki. Megjegyezte, hogy jó lenne, „ha a másfél éves zsidózás helyett az ország visszhangoznék a »kistulajdont mindenkinek« nemcsak hangzatos, de komoly intelmétől, és vállalatok, bankok, nagy- és középbirtokosok, városok és községek, magyarok, németszármazásúak és zsidók versenyt terjesztenék elő a javaslatokat”.²⁰⁵ Bár az „elvi jogegyenlőség” hatalmas gazdasági egyenlőtlenségeket takar, állapította meg, a szerzett jogok megvonása mégsem lehet megoldás, mert ez az eljárás az államélet alapjait ásná alá. „A jog őre nem válhat jogfosztás végrehajtójává” – írta második markáns kijelentésként.²⁰⁶ Egyedülálló, ahogyan a „nyílt vagy burkolt erőszakkal” megsértett jogrenddel kapcsolatosan nyilatkozott. A *Mit brennender Sorge* enciklika (1937) „szellemiségét” példaadónak tekintette, ezért az egyház jogainak védelmén túlmutató kiállást lelkiismeretben kötelezőnek tartotta: „a szerzett jogok védelmében nem képezhet tiltó határokat sem a vallás, sem a nemzetiség, sem az érdek, sem az államhatalom”.²⁰⁷ A megszokott keresztény-nemzeti és egyházi diskurzussal homlokegyenest ellenkező állításokat tett: „A zsidóságnak nagy érdemei is vannak, ipart teremtett, sok munkanélkülit elhelyezett, kereskedelmi és üzleti érzéket fejlesztett, azt sem lehet általánosságban állítani, hogy üzleti morálja erkölcstelen lett volna.”²⁰⁸ A magyar zsidóság, s nem pusztán a kikeresztelkedett honfitársak érdekében szólalt meg. Harmadik alap gondolatként Széchenyi István életművét idézte, s biztosan állította, hogy ő a zsidóság negatív diszkriminációja helyett „szervesen, a társadalmi erőket ébresztgetve igyekezett volna felépíteni a magyar gazdasági életet”, s fokozatosan, átgondoltan valósította volna meg az áhított egyensúlyt. Időtlen megjegyzése, hogy a 19. századi nagy reformer nem a „nyegle uraskodást” vallotta igazi magyar virtusnak, s „nem tűrt volna a közéletben vezetőhelyen senkit, aki annyira idea nélküli, annyira szűklátókörű, hogy az erőszakot tekintse egyetlen megoldási módnak.”²⁰⁹ Végezetül Széchenyi György leszögezte, hogy jogelveken átlépő hasznossági szempontok nem fognak egyensúlyt eredményezni, ehhez „átfogóbb és magasabb értékek” respektálása is szükséges.

A törvényjavaslatról szóló 1938. május 11-i képviselőházi felszólalásában fejtette ki, mire gondol.²¹⁰ A gróf beszédében végig nagy hangsúlyt helyezett az igazság és igazságosság eszméire, s már első mondataiban jelezte, hogy a törvényjavaslat ellen fog szavazni. Hamis kérdésnek vette, hogy nagyvonalúságnak állítják be a tény, miszerint a zsidóság öt százalékos népességbeli arányszámához képest a törvény egyes foglalkozásokban húsz százalékos arányt biztosítana. Nyíltan kimondta, hogy a tisztviselőkarba, bírósági és katonai pályára, közüzemi szolgálatba s a szövetkezetekbe zsidókat eddig sem engedtek be, így értelmetlen dolog ezzel hivatkozni. Az indítvány szerinte egyszerre felekezeti és faji alapú,²¹¹

²⁰⁵ Széchenyi György: „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”. *Korunk Szava* 8 (1938) 277–278.

²⁰⁶ Széchenyi: A társadalmi és gazdasági élet, 278.

²⁰⁷ Uo. 277.

²⁰⁸ Uo. 278.

²⁰⁹ Uo. 277. Nem idealizált, s nem felejtette el hozzátenni, hogy Széchenyi István a zsidó bevándorlást szabályoztatta volna.

²¹⁰ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. *Képviselőházi napló*. XVIII. Bp., 1938. 462–466.

²¹¹ Az 1919. augusztus 1-i dátum előtt áttérteket felekezeti alapon keresztényként definiálták, a Tanácsköztársaság bukása után kikeresztelkedetteket azonban faji alapon továbbra is zsidónak regisztrálták, hasonló-

holott „faj csak egy van, az emberiség maga, minden egyéb, csak fajta”. A szövegből a nemzetiszocializmus szelleme „áramlik ki”, ezért idegen eszme szálláscsinálója, s az, ami az említett ideológiától uralt államokban történik, „nem emberséges, humánus és keresztény eljárás” – idézte a több tízezres példányszámú *Nemzeti Ujság* a felszólalás egyéb részleteit.²¹² Széchényi felröptette, hogy a tervezet több oknál fogva „súlyosan érinti” a vallást, sőt „megakasztja az áttérés lehetőségét” is. A társadalompolitikai argumentációt azzal utasította vissza, hogy az álláshalmazt, amely a vezető elit, s nem csupán a zsidóság hasznára válik, e törvénytől függetlenül már meg kellett volna oldani. A nagyközönség elé került a képviselő egyik legzavaróbb kérdése: Vajon nem lehetett volna-e törvény nélkül, tárgyalással, fokozatosan (át)rendezni az aránytalan foglalkozási struktúrát? A képviselőházi naplóból kiderül, hogy a gróf „többévi építőprogramra”²¹³ gondolt, miközben aláhúzta, hogy a magyar zsidóság „tekintélyes része” a „lelki asszimiláció” előrehaladott állapotában van, sőt, „a faji elgondolásokra” épített törvény nem egyeztethető össze azzal a Szent István-i elvvel és kultúrával, amely a magyar alkotmány fundamentuma. „A szellemiség a vezérlő magyar érték, nem a nyelv és nem a faj.”²¹⁴ Még ha a dolgok menetét nem is tudta megváltoztatni, két szakasz esszenciálisnak tűnik. Elsőként a „másvallású testvéreimnek” nevezett zsidóságot a nemzet részének, s nem „idegennek” vagy „vendégnek” tekintette. Azután rögzítette, hogy a javaslat eszmevilága opponálja a pozitív (állami) jognál erősebb hatályú természetjogot – azaz a betérés elfogadhatatlan. S mivel „a propaganda nem emelkedhet az igazság elve fölé”, a bevezetendő jogszabály megtévesztő jellegéről ejtett szót.²¹⁵

Zárszó: az antiszemitizmus mint a deformálódott keresztény lelkiismeret „patológiai tünete”

A fiatal diplomás Ney Klára Mária (1913–1999) 1938 novemberében egy vitacikkben nagyon határozottan érvelt a „jogos antiszemitizmus” mellett.²¹⁶ Írásában Jacques Maritain filozófus egy tanulmányrészletére,²¹⁷ valamint Stanislas Fumet lapszerkesztőnek a *Korunk Szavában* megjelent közleményére²¹⁸ adott replikát. Maritain a reflexiójában az évszázadok óta cipelt *corpus alienum* bélyegének a helyére egy új értelmezést, a *corpus mysticum*

képp a már keresztényként született gyermekeiket.

²¹² A képviselőház ülése. *Nemzeti Ujság* 1938. május 12. 5.

²¹³ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett, 466.

²¹⁴ Uo. 464.

²¹⁵ „A szociális előrehaladásnak egyik alapelve az együttműködés elve, további alapelve az emberi szabadság a kényszer helyett, harmadik alapelve a szociális érzék individuális kialakulása, amely csak a szabadság légkörében történhetik meg. [...] Ez a javaslat nem felel meg a szociális előrehaladás elvének.” Uo. 466.

²¹⁶ Ney Klára Mária: Az antiszemitizmus. *Korunk Szava* 8 (1938) 613.

²¹⁷ Maritain a zsidókérdésről. *Korunk Szava* 8 (1938) 460. A folyóirat nem adott pontos referenciát a forrásról. Eredeti szöveghely: Jacques Maritain: Les juifs parmi les nations. *La Vie intellectuelle* 10 (1938) Nr. 2. 9–53. A fordító a 25–31. oldalokról emelt ki néhány bekezdést. Maritain elvetette mind a vallási alapú zsidóellenességet, mind a fajelméletet.

²¹⁸ Stanislas Fumet: Az antiszemitizmus. *Korunk Szava* 8 (1938) 579–580. Stanislas Fumet (1896–1983), író, újságíró, kiadó, Oroszország-szakértő. A konvertita zsidók integrációjának segítője. Philippe Chenaux: *Entre Maurras et Maritain. Une génération intellectuelle catholique (1920–1930)*. Paris, 1999. 68–78., 230.

mivoltot helyezte. „Izrael egységét nem csupán a test és vér vagy az erkölcsi-történelmi közösség képezi, hanem valami szent, történetfeletti összetartozó erő [un lien sacré et suprahistorique].” A közösség kohézióját és dinamikáját nem a ravaszkodó zsidó szellem, nem a faji szolidaritás s nem az uralomra törekvés, hanem maradandó hivatásának valami-féle megérezése adja – szögezte le az európai hírvű gondolkodó.²¹⁹ Fumet a Szent Officium – Magyarországon teljesen ignorált – tíz évvel korábbi dekrétumának egyedülálló mondatait elevenítette fel. A katolikus egyház tanítóhivatala 1928 márciusában először nevesítette és ítélte el az antiszemitizmust: „... a Szentszék megvédte ezt a népet az igazságtalan üldözések ellen, és éppúgy, ahogy elítéli a népek közti gyűlöletet, a legnagyobb mértékben elítéli a gyűlöletet, amely az ellen a nép ellen irányul, amely egykor Isten választott népe volt, azt a gyűlöletet, amelyet manapság általában az antiszemitizmus szóval jelölnek.”²²⁰ A dokumentum egyébiránt az Amici Israel papi egyesület megszűntetését deklarálta, e szakasz XI. Pius pápa utasítására került a szövegbe.²²¹ Csodálkozhatunk-e, ha Ney elsőként antijudaista indoklást szögezett szembe a két francia (katolikus) értelmiségi magyarázataival? Már az ószövetségi időkben is Isten „a kegyetlenség és a kufárokodás” bűne elkövetéséért „nemegyszer büntetéssel sújtotta választott népét” – kezdte magyarázatát. Később a zsidók „elsőként tagadták meg az üdvösség tanát”, ezért a jelenben is változatlanul érvényes, hogy „Izrael népe fölött az Úr büntető karja van”, így tagjainak „hontalan bujdosása” logikus, s tetteik miatt megérdemelt. A vallási dimenzió rövidre zárása után a társadalmi és politikai perspektíva került elő – az ellentétesség mentén. A gyökérlenség-érzet következménye az izraeliták „teljes értetlensége” a magyarság hagyományai, erkölcsi és érdekei iránt, miközben a „zsidó faj” az őt befogadók „fölé kerekedett” és „fejére nőtt”.²²² A szerző metsző kijelentései egymás után sorakoztak: „A már hosszú idő óta közöttünk élő, és a mi céljainkat szolgáló békés zsidó polgárral hajlandók vagyunk egy hazában élni”, annak ellenére, hogy „a zsidóság kegyetlen, kíméletlen és súlyosan vétkes volt ellenünk”.²²³ Ney ismert sztereotípiákat hajtogatott, egyet-

²¹⁹ „Izrael még mindig folytatja szent hivatását a világ éjszakájában.” Vö. 217. j. A tanulmányban az Izrael szó a választott nép tagjait, a zsidókat jeleníti meg, s nem utal semmiféle (akkor még várt) államalakulatra.

²²⁰ Decretum de consociatione vulgo «Amici Israel» abolenda. *Acta Apostolicae Sedis* 20 (1928) 103–104. Aloisius Castellano, a dikasztérium jegyzője írta alá a dokumentumot. 1928 tavaszán az országgyűlés mindkét háza a *numerus clausus* törvény revízióját tárgyalta. Az állásfoglalásnak a közzétételét a sajtó egésze mellőzte.

²²¹ Az *Opus sacerdotale Amici Israel* 1926-ban laikus kezdeményezésre jött létre Rómában. Két évvel később már 19 bíboros, 278 érsek és püspök, 3000 pap tartozott a katolicizmus és a zsidóság közeledéséért és kiegészztelődéséért, valamint az utóbbiak konverziójáért ügyködő papi egyesülethez. A szervezet elnöksége a *Pax super Israel* című, latinul megjelenő közlönye 1928 elején néhány javaslattal élt: az „istenyilkos nép” és a „megtéríthetetlen zsidóság” szókapcsolatok elhagyását kérték, a „megtérés” szó [conversio] helyett a „visszatérés” [reversio] használatát sugalmazták, indítványozták Istennek a választott nép iránti állhatatos szeretetének [perduratio] hangsúlyozását, amelynek eklatáns jele épp Jézus Krisztus személye (a Megtestesülés titka), végül fellépésre buzdítottak a sértő koholmányok (vérvád) kapcsán. Ugyanekkor Benedetto Gariador, a társulat elnöke, Subiaco bencés apátja pro memoriában ajánlotta a Rítus Kongregációnak a nagypénteki liturgia könyörgésének módosítását: egészen pontosan a „pro perfidis Iudaeis” kifejezésben lévő leértékelő jelző eltörlését. Ez utóbbi váltotta ki az Amici Israel megszűntetését. Chenaux: *L'Église catholique et le communisme*, 37.; Valbourquet: *Catholique et antisémite*, 235–243.

²²² Ney hozzászólásában végig többes szám első személyben fogalmazott: „a mi hagyományaink, a mi erkölcsaink, a mi érdekeink”, „nekünk”, „fölnék” stb.

²²³ Ney: Az antiszemitizmus, 613.

len elismerő szót sem ejtett a (valamikor) beköltözőkről, ellenben a „zsidó szellem túltengése” és az állandósult „veszedelem” képzele köré tematizálta észrevételeit. Nem kétséges, hogy igazi aggodalom vezette tollát. Jelképe annak a fiatal generációnak, amely a keresztény-nemzeti kurzus iskoláiban, egyleteiben, templomaiban szilárd ideológiai csoportidentitásra tett szert. A fiatal értelmiségi hölgy végszava – akinek családja utóbb zsidó gyermekeket rejtegetett – egy Bangha-parafrazis: „a humánus keretek között maradó, de érélyes antiszemitizmus a kereszténység kötelessége”.²²⁴

Megfontolandó, hogy Jacques Maritain a (katolikus) hívek között megtelepedett antiszemitizmust a történelmi feladataival és felelősségével szembenézni képtelen, deformálódott keresztény lelkiismeret „patológiai tüneteként” [phénomène pathologique] definiálta.²²⁵ Külön hangsúlyozta az érzelmi faktor szerepét az antiszemita világgépben: „a nagy affektív erővel bíró” fejtegetés „önmagától csúszik a faji antiszemitizmus felé”, hiszen az elutasítás eleinte az újonnan érkezetteket veszi célba, utána kiterjed a nagyrészt asszimilált zsidókra, majd az áttértekre is – végül „a zsidóra, mint olyanra”.²²⁶ A tudós egy meghaladott teológiai modell helyesbítésébe kezdett. De ebbe a képletbe, úgy tűnik, évszázadok óta benne foglaltatott egy „szürke zóna”, egy különös „faji” meghatározó, amely a modern fajelmélet elutasítása ellenére is végzetes pecsétként kísért számtalan életet. Minden megközelítés, amely durván árnyalatlan s monokauzális magyarázattal szolgál összetett folyamatokra, olyan, mint a szmog. Nem szembetűnő, de megbetegíti a társadalmat és a politikai közösséget.

²²⁴ Ney: Az antiszemitizmus, 614. Említettük, hogy a *Katolikus Lexikon* – Bangha fogalmazta – antiszemitizmus szócikke is tartalmazta e gondolatot. Vö. 97. j. Ez megegyezett a nagy tekintélyű *Lexicon für Theologie und Kirche* témába vágó szócikkével, amelyben Gustav Gundlach a kereszténytelen [unchristlich], azaz a faji alapú antiszemitizmustól megkülönböztette az engedélyezett [erlaubt] antiszemitizmust, amely jogi és morális eszközökkel akar gátat vetni a zsidó lakosság „negatív befolyásának”. A kiadás évétől (1930 vagy 1933) függően a szóhasználat változott, a lényeg nem. Miccoli: *Les Dilemmes et les silences*, 287., Sylvie Bernay: *L'église de France face à la persécution des juifs. 1940–1944*. Paris, 2012. 41.

²²⁵ „Lorsqu'il se répand parmi ceux qui se disent les disciples de Jésus-Christ, l'antisémitisme apparaît comme un phénomène pathologique qui révèle une altération de la conscience chrétienne quand elle devient incapable de prendre ses propres responsabilités dans l'histoire, et de rester existentiellement fidèle aux hautes exigences de la vérité chrétienne.” Maritain: *Les juifs parmi les nations*, 32. A tanulmány különnyomatként, valamint a teológiai aspektust kiemelten tárgyalva kötetbe rendezve is megjelent: Jacques Maritain: *Questions de conscience. Essais et allocutions*. Paris, 1938. 51–93.

²²⁶ Maritain: *Les juifs parmi les nations*, 11.

CONTENTS

STUDIES

- Walter Pohl – Johannes Krause – Tivadar Vida – Patrick J. Geary**
The Integrative Archaeogenetical, Archaeological and Historical Examination of East-Central Europe, AD 400–900 341
- Ráhel Gloviczki** *The Medieval Hungarian Royal Coronation in European Context* 355
- István Kádas** *When the Tax is a Redemption. Redemption of Military Service and Extraordinary Taxation in the Early Years of King Matthias's Reign (1458–1464)* 383
- Miklós Fóti** *An Unusual Demographic Phenomenon and its Background in the Territory of Sancak of Szeged. The Sudden Transformation of Mikla into a Town in 1578* 403
- Gergely Tóth** *Typical and Idiosyncratic Features in the Career of a "Hungarus" Intellectual. The Forgotten (Auto)biography of Matthias Bel* 417
- Márta Hantos-Varga** *Between "Obsolete" Anti-Judaism and Modern Racism. The Grey Zone of Anti-Jewish Argumentation of Catholic Authors* 447
- Tamás Csapody** *History of the Chervenka Exhumations* 481
- Rita Kiss** *The Integration of 1956 Hungarian Refugees in Bavaria* 513

DATABASE

- Zsófia Kádár – Dorottya Piroska B. Székely** *Database of Churchmen Attending Seventeenth-century Hungarian Diets* 533

REVIEW

- Balázs Varga** *The History of Győr's Monography from the Era of Dualism until Today* 627
-

E számunk szerzői

Csapody Tamás, egyetemi docens, Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar ● Fóti Miklós, tudományos munkatárs, BTK TTI ● Gloviczky Ráhel, egyetemi hallgató, ELTE BTK ● Hantos-Varga Márta, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola ● Kádár Zsófia, tudományos munkatárs, ELTE BTK, Universität Wien, Institut für Österreichische Geschichtsforschung ● Kádas István, tudományos munkatárs, BTK TTI ● Kiss Rita, német-történelem szakos tanár, Realschule St. Vinzenz von Paul [Markt Indersdorf] ● B. Székely Dorottya Piroska, PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs, ELTE BTK ● Tóth Gergely, tudományos főmunkatársa, BTK TTI ● Varga Balázs, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Apáczai Csere János Pedagógiai, Humán- és Társadalomtudományi Kar ● Vida Tivadar, egyetemi tanár, ELTE BTK, tudományos tanácsadó, BTK Régészeti Intézet

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

(ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erezsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

